

**Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди**

ФОМІН Володимир Вікторович

УДК [37.013.42:35.072.2](477)(09) «18/19»

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ
СУСПІЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В УКРАЇНІ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор
Зеленська Людмила Дмитрівна,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, професор кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Шпак Валентина Павлівна,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, завідувач кафедри початкової освіти;

доктор педагогічних наук, професор
Коляда Наталія Миколаївна,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, проректор з інноваційних досліджень та європейської інтеграції;

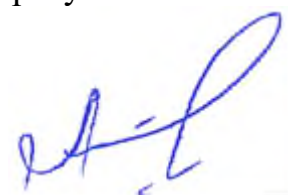
доктор педагогічних наук, професор
Рижанова Алла Олександрівна,
Харківська державна академія культури, завідувач кафедри соціальної педагогіки.

Захист відбудеться «20» травня 2019 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Алчевських, 29, ауд. 216, м. Харків, 61002.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Валентинівська, 2, ауд. 214-В, м. Харків, 61168.

Автореферат розісланий «19» квітня 2019 року.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради

Л. А. Штефан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Соціально-економічні й політичні перетворення, що відбуваються в Україні, процес її інтеграції в європейський та світовий простір актуалізують проблему опіки й піклування дітей та молоді як одну з основних ознак правової демократичної держави. Вирішення цього завдання детермінується такими державно-освітніми документами, як: Конституція України (1996), Конвенція ООН про права дитини (1989), Цивільний та Сімейний кодекси України (2017), Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки (2017), Національна програма «Діти України» (2015), Закони України «Про освіту» (2017), «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2017), постанови Кабінету Міністрів України «Про питання організації виконання законодавства щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування» (2016), «Про охорону дитинства» (2017), Укази Президента України «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей» (2005), «Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року» (2012), «Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей» (2013) тощо.

Зазначені документи регламентують порядок взаємодії органів та установ, міжвідомчі взаємозв'язки, спрямовані на підтримку неповнолітніх, захист прав і свобод дітей-сиріт, дітей з асоціальних сімей, тих, хто залишився без батьківської опіки або зазнав жорстокості в соціумі, належить до категорії неповнолітніх злочинців або дітей з особливими потребами (інваліди, невиліковні, розумово відсталі та ін.), через державні й муніципальні заклади опіки та піклування, сімейні форми влаштування: дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати, загальноосвітні санаторні школи-інтернати, спеціальні загальноосвітні школи-інтернати, будинки дитини, виховні колонії, дитячі будинки-інтернати, дитячі будинки сімейного типу.

Водночас чинні заклади суспільної опіки не можуть повною мірою забезпечити потреби суспільства щодо цілеспрямованого соціального захисту всіх дітей, які цього потребують. Так, згідно зі статистичними даними Міністерства соціальної політики України, на початок 2018 року опіки та піклування (медичної реабілітації, перевиховання, психологічної підтримки та соціалізації) потребувало 71 тис. 566 дітей. Незважаючи на пріоритет сімейних форм улаштування й виховання дітей та молоді, у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу виховувалось лише 13 тис. 792 дитини.

У пошуках розв'язання окресленої проблеми, а також з метою використання найбільш вагомих теоретичних та практичних здобутків минулого досить актуальним постає звернення до вивчення організації діяльності закладів суспільної опіки дітей і молоді в українських губерніях Російської імперії кінця XVIII – початку XX століття, коли під впливом суспільно-політичних, соціально-економічних та педагогічних чинників відбувалось оформлення державної системи опіки та піклування; активізація благодійних організацій, церковних інституцій, приватного меценатства у цій сфері; розширення мережі закладів суспільної опіки дітей та молоді (сирітські виховні будинки (діти-сироти), богадільні та сиротинці (діти-інваліди, сироти, безпритульні), сирітські приймальні (підкинуті, знайдені та позашлюбні), дитячі притулки (діти з незаможних родин, ті, які залишились без батьківського піклування (тяжка хвороба, від'їзд), виправні притулки

(неповнолітні злочинці, діти заарештованих батьків), нічліжні відділення, денні сховища, ясла, лікувальні установи (лікарні, будинки для душевнохворих, інвалідні будинки), училища для глухонімих, сліпих тощо) та визначення спектру напрямів їх діяльності (освітньо-виховний, соціально-реабілітаційний, матеріально-побутовий, превентивно-правовий).

Аналіз наукових розвідок з питань діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття свідчить про підвищений інтерес дослідників до висвітлення різновекторних її аспектів з позиції окремих галузей наукового знання: *історії* (О. Донік, О. Кравченко, М. Марчук, В. Рубаник, Н. Рудий, А. Савочка, Ю. Сербалюк, Ф. Ступак та ін.); *медицини* (І. Дацюк, М. Коренев, В. Мартинюк, С. Урсуленко, Т. Шевченко та ін.); *права та історії права* (Н. Адаховська, А. Баран, О. Бурлак, Н. Д'ячкова, Т. Івлєва, О. Карпенко, О. Мордань, А. Нечаєва, Ю. Походзіла, Ю. Рібцун, О. Потопахіна, І. Яніцька та ін.); *соціології та соціальної педагогіки* (О. Безпалько, М. Васильєва, С. Гринченко, І. Доля, Н. Коляда, І. Манюхіна, А. Рижанова та ін.); *психології* (Г. Бевз, В. Кузьмінський, О. Нескучаєва, І. Пеша); *педагогіки* (О. Друганова, Н. Грицишина, І. Комар, В. Маштакова, В. Моїсеєва, С. Поляруш, В. Шпак, Л. Штефан, Т. Янченко).

Тематична спрямованість праць учених, що розкривають питання еволюції інституту опіки та піклування молодого покоління, охоплює такі питання:

- становлення закладів суспільної опіки на різних етапах історичного поступу українського суспільства (І. Апаріна, С. Гаврюшин, Л. Жукова, Т. Кононова, Ж. Кулькова, Ю. Кахіані, Б. Кобзар, Н. Огrevич, З. Палюх, В. Покась, В. Старцева, К. Фоменко, В. Чугаєвський, Т. Харук, О. Хитрова, Т. Янченко та ін.);
- освітньо-виховна діяльність регіональних опікунсько-виховних закладів (В. Ботушанський, О. Гнатчук, Н. Грицишин, О. Ільченко, І. Ковальчук, М. Марчук, В. Маштакова та ін.);
- роль приватної ініціативи та благодійництва як підґрунтя діяльності дитячих освітньо-виховних закладів (О. Друганова, С. Поляруш, А. Савочка, Н. Сейко, Б. Ступарик, О. Хаустова та ін.);
- внесок релігійних організацій у розбудову форм, змісту опіки та піклування підростаючого покоління (І. Комар, О. Кравченко, Г. Яковенко);
- практика роботи спеціальних виправно-виховних закладів в історичній ретроспективі (С. Болтівець, В. Виноградова, І. Діптан, Я. Заборовський, А. Зінченко, О. Ільченко, І. Осадчий, М. Попов, В. Шульга, В. Шпак);
- організація опіки дітей та молоді у контексті розвитку жіночого руху в Україні (І. Гребцова, С. Накаєва та ін.).

Окремий кластер складають наукові розвідки, що розкривають підходи до розв'язання досліджуваної проблеми на сучасному етапі, як-от: форми і методи соціалізації дітей та молоді (М. Васильєва, Н. Грицишин, І. Зверєва, А. Капська, Н. Коляда, В. Оржеховська, І. Пеша, А. Рижанова); допомога родині, школі та іншим установам у вихованні дітей (Л. Волинець, Г. Лактіонова, Г. Лемко, І. Трубавіна); психологічна підтримка вихованців у закладах суспільної опіки та прийомних сім'ях (Г. Галушак, Н. Єфімова); профілактика негативних проявів у поведінці юнацтва (В. Нечерда, В. Оржеховська, О. Пилипенко); правовий захист дітей-сиріт (В. Борисова, Л. Баранова,

І. Жилінкова О. Кацьора, І. Яніцька); зміст реабілітації дітей з особливими потребами (Л. Березовська, І. Іванова).

Отже, аналіз стану наукової розробки проблеми свідчить про підвищений інтерес дослідників до її всебічного вивчення. Утім, у науковому просторі відсутні праці, де комплексно представлено теорію й практику організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських губерніях Російської імперії у період кінця XVIII – початку XX століття, розкрито зміст і напрями їх діяльності, подано їх типологізацію, визначено контингент вихованців, їхні вікові особливості, соціальний стан тощо.

Доцільність дисертаційної праці підсилюється й нагальною потребою вирішення низки *суперечностей між*:

- зростанням чисельності соціально незахищених категорій дітей і молоді та низькою ефективністю чинних механізмів подолання цього явища, зокрема щодо зменшення кількості безпритульних, біженців, жебраків, соціальних сиріт;
- запозиченням правових та процесуальних норм організації діяльності закладів суспільної опіки дітей і молоді зарубіжних країн та потребою у збереженні педагогічно цінного вітчизняного досвіду;
- накопиченим у вітчизняній педагогічній думці цінним досвідом організації діяльності закладів суспільної опіки дітей і молоді та недостатньою увагою громадськості, науковців, практиків щодо його теоретико-практичного узагальнення і використання в сучасних умовах;
- усвідомленням необхідності розширення змісту, форм, напрямів роботи з дітьми та молоддю в закладах суспільної опіки та відсутністю цілеспрямованого системного підходу до використання ефективних технологій соціалізації молодого покоління з урахуванням досвіду минулого та реалій сьогодення;
- пріоритетним розвитком сімейних форм улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та якістю організації дитячих будинків сімейного типу, дитячих містечок, створених за принципом родинності, прийомних сімей і патронатних вихователів, зокрема для тимчасового супроводу дитини під час її соціальної реабілітації, пошуку місця для подальшого влаштування відповідно до сучасних потреб.

Отже, суспільна значущість та актуальність розв'язання окресленої проблеми, її недостатня наукова розробленість, необхідність подолання зазначених суперечностей зумовили вибір теми дослідження **«Теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з темами науково-дослідної роботи кафедр: початкової, дошкільної і професійної освіти «Сучасні освітньо-виховні технології в підготовці учителів» (№ 0111U008876 від 26.10.11); загальної педагогіки і педагогіки вищої школи «Підвищення ефективності педагогічного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах» (№ 0115U005821 від 23.12.2015); соціальної педагогіки «Інновації в підготовці майбутнього фахівця до соціально-педагогічної діяльності» (№ 00112U002000 від 13.01.2012).

Тема затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 5 від 7 листопада 2014) та узгоджена

Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 15 грудня 2015).

Мета дослідження полягає у систематизації теоретичних положень, обґрунтуванні етапів та узагальненні досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття) для використання прогресивних здобутків в умовах сьогодення.

Завдання дослідження:

1. Охарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження.
2. Розкрити наукові підходи до вивчення проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття й визначити термінологічно-понятійний апарат дослідження.
3. З'ясувати витoki становлення й розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій та вітчизняній педагогічній думці.
4. Виокремити типи закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду та класифікувати їх за формою власності, відомчою підпорядкованістю й функціональною приналежністю.
5. Обґрунтувати етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у період кінця XVIII – початку XX століття.
6. Узагальнити зміст і напрями організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на кожному з обґрунтованих етапів.
7. Визначити прогностичні тенденції розвитку та перспективні напрями актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – система суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття).

Предмет дослідження – теорія і досвід організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні в досліджуваній період.

Головною концептуальною ідеєю дослідження є розуміння того, що без аналізу та застосування педагогічно цінного історичного досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні неможливо ефективно реалізувати сучасний національний проект реформування системи опіки та піклування підростаючого покоління на засадах фундаментальних положень про запобігання сирітству як соціальному чиннику; надати кваліфіковану правову, психолого-педагогічну, соціальну допомогу; розширити спектр освітньо-виховних послуг; створити умови для соціальної адаптації дітей та молоді; унормувати правові аспекти захисту їхніх прав і свобод; удосконалити навчально-методичне забезпечення діяльності чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді.

В основу концептуальної ідеї покладено обґрунтовану періодизацію організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в рамках широкого хронологічного періоду 1775-1917 рр., що дало змогу комплексно й динамічно висвітлити досліджувану проблему з урахуванням суспільно-політичних та соціокультурних чинників розвитку суспільства, визначити параметри освітньо-виховної, превентивно-правової, соціально-реабілітаційної, матеріально-побутової діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на кожному з визначених етапів.

В основу дослідження покладено концепцію, яка включає три взаємопов'язаних концепти:

- *методологічний* концепт віддзеркалює взаємозв'язок і взаємодію різних наукових підходів до вивчення проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття: *системний* підхід – сприяв комплексному вивченню проблеми, співвіднесенню теоретичних положень й досвіду діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді різного типу, їх класифікації за формою власності, відомчою підпорядкованістю та функціональною приналежністю; *синергетичний* – уможливив розгляд предмета дослідження з урахуванням суспільно-політичних, ідеологічних і педагогічних детермінант; *історіографічний* – забезпечив розкриття стану розробленості проблеми в історико-педагогічній науці, окреслення джерельної бази, визначення термінологічного поля дослідження; *культурологічний* – дозволив простежити зміни в організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у межах досліджуваного періоду з урахуванням соціокультурних чинників; *хронологічний* – уможливив розгляд предмета дослідження в динаміці, сприяв розкриттю витоків становлення й розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій і вітчизняній педагогічній думці, обґрунтуванню етапів і визначенню пріоритетних напрямів організації діяльності закладів суспільної опіки в Україні впродовж 1775-1917 рр.; *нарративний* – сприяв відмові від будь-яких ідеалізацій, догматизму, упередженості, тобто заангажованого навіть власною свідомістю опису історичної дійсності, аналізу наукових і публіцистичних текстів, демонструючи таким чином єдність описових і пояснювальних функцій; *аксіологічний* – допоміг визначити пріоритетні цінності суспільства та їх вплив на характер організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду, схарактеризувати сутнісно-змістовну значущість об'єкту та корисність предмету дослідження;

- *теоретичний* концепт – визначає систему ідей, положень, основних понять, які покладено в основу розгляду досліджуваної проблеми з позиції історичної ретроспекції, ідентифікації історико-педагогічних та наукових джерел щодо розуміння мети, завдань, змісту, напрямів організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття;

- *технологічний* концепт розкриває прогностичні тенденції та перспективні напрями актуалізації ціннісних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Для розв'язання завдань і досягнення мети дослідження було використано комплекс **методів**: *загальнонаукові* (історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення, класифікація, порівняння), які послуговували основою для висвітлення історіографії, характеристики джерельної бази досліджуваної проблеми, розкриття термінологічного поля дослідження, визначення наукових підходів до її розв'язання, з'ясування процесуально-змістових складових урядових реформ упродовж досліджуваного періоду) та *спеціальні*: історико-типологічний – сприяв визначенню типів закладів суспільної опіки дітей та молоді за формою власності, функціональною приналежністю та відомчою підпорядкованістю; історико-генезисний – дав змогу простежити генезу ідеї організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в світовій та вітчизняній педагогічній думці; історико-діахронний та критеріально-комплексний – дали можливість визначити й

обґрунтувати етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у межах досліджуваного періоду, узагальнити зміст і напрями їх діяльності; історико-порівняльний та проблемно-цільовий – дозволили зіставити документальні джерела, архівні матеріали для визначення особливостей функціонування різних типів закладів суспільної опіки дітей та молоді у межах конкретного історичного етапу; історико-актуалізаційний – послугував основою для визначення перспективних напрямів розвитку та актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Джерельна база дослідження. Фактологічний матеріал дисертації становлять:

- документи й матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДАК України, Ф. 346; 707; 787; 791; 793; 830; 918; 1111; 1308; 1474; 2162); Державного архіву Харківської області (ДАХО, Ф. 3; 56; 202; 232; 267); Державного архіву Одеської області (ДАОО, Ф. 2; 274), Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург) (РДІА, Ф. 758; 769; 1287; 1293; 1405);

- малодосліджена історико-педагогічна література фондів рідкісних видань Центральної науково-довідкової бібліотеки ЦДА України м. Києва; матеріали ЦНБ НАН України ім. В. І. Вернадського, Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, ЦНБ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (рукописні книги, актові документи, архіви освітніх та культурних установ XVIII-XX ст. з фонду «Інститут рукопису» та відділу стародруків та рідкісних видань);

- законодавчі документи досліджуваного періоду: Державний акт Катерини II «Установи для управління губерніями» (1775); Іменний указ Павла I «Про передачу під головне начальство і заступництво імператриці Марії Федорівни Московського і Петербурзького виховних будинків з усіма їх богоугодними закладами» (училища, лікарні, вдовині будинки тощо) (1797); маніфест Олександра I «Про заснування міністерств» (1802); наказ Миколи I «Про створення IV-го відділення Його Власної імператорської величності канцелярії» (1828); положення «Про притулки» (1839), «Про губернські та повітові земські установи» (1864); Статут «Про суспільну опіку та піклування» (1892); наказ «Про зміну форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх і неповнолітніх...» (1897); проект положення «Про створення Міністерства опіки та піклування» (1917);

- директивні акти *Міністерства народної освіти* («Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804), «Положення про початкові народні училища» (1864), «Положення про вищі початкові училища» (1912)); *Міністерства внутрішніх справ* (положення «Про богадільні» (1828), «Про незабезпечених» (1829), «Про сирітські будинки» (1836), «Про дитячі притулки» (1839), «Правила про ... узаконення дітей» (1858), «Про покарання неповнолітніх» (1866), «Про створення спеціальних виправних дитячих притулків» (1886); *Міністерства землеробства і державного майна* («Положення про землеробські училища» (1878), «Положення про нижчі сільськогосподарські школи» (1883), «Статут землеробських училищ» (1888), «Нове положення про сільськогосподарську освіту» (1904)); *Міністерства фінансів* («Положення про промислові училища» (1888); розпорядження *Священного Синоду* («Нарис правил про освіту духовних училищ і про зміст духовенства при церквах» (1808), «Про парафіяльне піклування і церковнопарафіяльні школи» (1864), «Про навчальний

комітет при Священному Синоді» (1867р.), «Про церковно-парафіяльні школи» (1884) тощо;

- статистичні дані («Статистичний опис Київського навчального округу: Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній» (1851), Статистичний літопис Російської імперії (1866-1890 рр.), щорічник «Статистика Російської імперії» (1887-1914 рр.), Статистичні та фінансові питання громадського піклування (1888), історико-статистичний нарис «Благодійність та громадське піклування в Росії» (1894), описово-статистичні джерела Київського (1852), Чернігівського (1851), Харківського (1888) намісництв);

- звіти благодійних громадських, приватних і релігійних організацій, інспекторів, директорів та керівників органів місцевого самоврядування щодо організації освітнього процесу в закладах суспільної опіки різних типів, матеріально-фінансової підтримки дітей та молоді, якісного й кількісного штату педагогічного та обслуговуючого персоналу, умов улаштування й працевлаштування підопічних;

- навчально-програмова документація (навчальні плани, розклади занять, методики викладання окремих навчальних предметів) закладів суспільної опіки дітей та молоді (виховні та сирітські будинки, дитячі притулки (виховні, виправні), спеціалізовані заклади для сліпих, глухонімих, душевнохворих);

- матеріали періодичних видань: «Вестник воспитания», «Свободное воспитание», «Дошкольное воспитание», «Світло», «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Церковноприходская школа», «Трудовая помощь», «Тюремный вестник», «Педагогический журнал для учащихся народных школ» «Вестник Европы», «Украинский журнал», «Украинский вестник», «Киевская старина», «Основа», «Учитель», «Русская школа», «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Журнал Министерства народного просвещения», «Современник», «Вестник благотворительности», «Детская помощь»;

- наукові та науково-публіцистичні розвідки вітчизняних педагогів-науковців досліджуваного періоду (В. Вахтеров, В. Водовозов, Б. Грінченко, О. Духнович, П. Каптерев, М. Корф, П. Лесгафт, С. Рачинський, С. Русова Д. Тихомиров, Л. Толстой, К. Ушинський та ін.); творчий досвід вихователів-практиків (І. Бецькой, В. Одоєвський); художні твори письменників та публіцистів (І. Котляревський, Л. Толстой, Т. Шевченко, П. Чубинський); роздуми громадських діячів (Д. Дриль, В. Зеньківський, Є. Максимов, О. Стог, О. Попович); спогади колишніх вихованців, свідків та безпосередніх ініціаторів відкриття притулків та інших закладів суспільної опіки дітей та молоді (І. Бецькой, В. Одоєвський, А. Демідов, В. Жуков та ін.);

- нормативно-правові акти України: Конституція України (1996); Закони України «Про освіту» (ред. 2017), «Про охорону здоров'я» (2016), «Про органи і служби для дітей та спеціальні установи для дітей» (1997/2017), «Про соціальну адаптацію неповнолітніх правопорушників...» (2011) та типові положення «Про будинок дитини» (1998), «Про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати» (2008), «Про загальноосвітні санаторні школи-інтернати» (2008), «Про дитячі будинки-інтернати» (2008), «Про дитячий будинок сімейного типу» (2016) тощо;

- ресурси електронно-інформаційної бази мережі Інтернет («Законодавство України», «Благодійні установи для дітей у Харкові», «Український юридичний портал. Радник», «Будинок милосердя», «The First Children's Hospice in Ukraine»);
- монографії, дисертації та наукові статті вчених, що вміщують інформацію, адекватну поставленим завданням.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця XVIII – початку XX століття.

Визначення *нижньої* хронологічної межі дослідження – 1775 р. – пов'язано з офіційним визнанням і законодавчим оформленням державної системи суспільної опіки дітей та молоді в межах українських земель Російської імперії на підставі «Установи для управління губерніями» (1775); створенням державних адміністративних органів – «Приказів суспільного піклування»; організацією діяльності державних закладів суспільної опіки (виховні та сирітські будинки); унормуванням напрямів їх діяльності (турбота про здоров'я дитини, початкова освіта й розвиток здібностей до праці як джерела самозабезпечення у житті); визначенням контингенту дітей та молоді, що підлягали піклуванню (інваліди, тяжко хворі, позашлюбні, підкинуті, сироти, безпритульні, «ззорні» немовлята); започаткуванням діяльності опікунських рад та практики передачі дітей-сиріт на патронат у сільську родину тощо.

Верхня хронологічна межа – 1917 р. – обумовлена соціально-економічними та політичними зрушеннями, які відбувалися в українських губерніях Російської імперії й призвели до кардинальних змін у суспільно-політичному, економічному та морально-ціннісному устрої держави, спричинили радикальне реформування вітчизняної системи опіки – припинення діяльності тих суспільних інституцій (Прикази, земства, місцеві органи самоврядування, Відомство Імператриці Марії, Імператорське Людинолюбне товариство, Духовне відомство Священного Синоду, Міністерство громадської опіки), які виконували опікунські функції, здійснювали контроль й забезпечували управління закладами суспільної опіки дітей та молоді.

Територіальні межі дослідження. У роботі розкривається діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді в межах Харківської, Київської, Катеринославської, Одеської, Полтавської, Чернігівської та Таврійської губерній, які протягом досліджуваного періоду входили до складу Російської імперії. У західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, діяли інші державні та громадські інституції, котрі виконували функції соціальної підтримки населення. А відтак питання організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на західноукраїнських землях потребують окремого дослідження.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що *вперше*:

- здійснено цілісний історико-педагогічний аналіз теорії й практики організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні в широких хронологічних межах (кінець XVIII – початок XX ст.); охарактеризовано історіографію та джерельну базу; розкрито методологічні засади дослідження, які подано крізь призму системного, синергетичного, культурологічного, хронологічного, історіографічного, нарративного, аксіологічного підходів;

- виокремлено типи закладів суспільної опіки дітей та молоді, що функціонували в межах українських губерній Російської імперії упродовж досліджуваного періоду, класифіковано їх за *формою власності* (державні, громадські, приватні), *відомчою підпорядкованістю* (Прикази суспільної опіки, Міністерство Внутрішніх справ, Міністерство Народної освіти та ін., земські, міські органи самоврядування, церковні інституції, Відомство імператриці Марії Федорівни, імператриці Марії Олександрівни, Людинолюбне товариство тощо) та *функціональною приналежністю* – загальні (богадільні, виховні будинки, сирітські установи, притулки, дитячі робітничі будинки) та спеціалізовані (училища для глухонімих, сліпих, будинки для душевнохворих);

- обґрунтовано етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні у період кінця XVIII – початку XX століття: I етап (1775 – 1801 рр.) – законодавчого оформлення системи піклування в Російській імперії й визначення провідних напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях; II етап (1802 – 1827 рр.) – започаткування процесу профілювання діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в межах українських губерній на підставі міністерської реформи; III етап (1828–1863 рр.) – реорганізації чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді й відкриття нових із урахуванням оновленої нормативно-правової бази; IV етап (1864 – 1890 рр.) – модернізації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді й розширення спектру надання ними соціально-педагогічних послуг; V етап (1891–1917 рр.) – інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді й поглиблення змісту й напрямів їх діяльності;

- схарактеризовано напрями організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на кожному з обґрунтованих етапів: *освітньо-виховний* (розвиток розумових, моральних, естетичних і фізичних здібностей дітей, елементарне навчання, трудове виховання, перевиховання й соціалізація, профорієнтація); *соціально-реабілітаційний* (допомога хворим, божевільним, інвалідам, незрячим, глухонімих, профілактика та турбота про здоров'я завдяки дотриманню гігієнічних норм); *матеріально-побутовий* (забезпечення елементарних життєвих потреб – надання житла, одягу, їжі, необхідних інструментів, іграшок); *превентивно-правовий* (попередження дитячої злочинності, безпритульності, жебракування, захист прав дітей-сиріт, зокрема в справах спадковості, опікунства);

- визначено прогностичні тенденції розвитку та перспективні напрями актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах (розширення змісту неформальної освіти педагогів для роботи з дітьми та молоддю в закладах суспільної опіки; уведення в практику діяльності загальних закладів суспільної опіки дітей та молоді медико-педагогічного нагляду; сприяння поверненню дітей до біологічних сімей та формування в них власної життєвої позиції щодо подолання звичок асоціальної поведінки; посилення роботи служб у справах неповнолітніх, зокрема унормування діяльності спеціальних патрульних для здійснення «поліцейського піклування»; посилення уваги соціуму щодо попередження появи «соціальних сиріт», «дітей вулиці»; використання потенціалу церкви стосовно профілактики правопорушень, навчання й виховання дітей та молоді, формування законослухняної поведінки, поваги до правил співжиття, високих моральних устоїв).

Уточнено зміст базових понять дослідження («опіка», «піклування», «суспільна опіка», «заклади суспільної опіки дітей та молоді», «опікунська діяльність», «патронат», «патронаж», «благодійність», «сирітські будинки», «дитячі притулки», «богадільні», «незаконнонароджені», «позашлюбні», «підкидьки» тощо).

Конкретизовано контингент вихованців за кожним типом закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду: сирітські установи та виховні будинки (діти-сироти); богадільні (діти-інваліди, підкинуті, позашлюбні, безпритульні); спеціалізовані заклади опіки (глухонімі, сліпі, душевнохворі); дитячі притулки (безпритульні, діти, які з певних причин залишились без батьківського піклування, діти з малозабезпечених сімей), виправні притулки (неповнолітні злочинці та ті, чий батьки були заарештовані), робітничі будинки та дитячі будинки працьовитості (безпритульні, жебраки, діти з малозабезпечених сімей).

Подальшого розвитку набули розробки щодо витоків становлення і розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій та вітчизняній педагогічній думці; положення про роль, значення, зміст державних, приватних, церковних ініціатив у розбудові вітчизняної системи опіки та піклування; наукові уявлення про внесок педагогів, істориків, юристів, медиків, громадських діячів досліджуваного періоду у справу соціалізації підростаючого покоління, попередження дитячої злочинності, безпритульності, жебракування; сучасні підходи до організації діяльності закладів суспільної опіки в умовах соціально-економічної й суспільно-політичної нестабільності в Україні.

Введено до наукового обігу нові історичні факти та маловідомі архівні документи (РДА, Ф.1287. Оп. 12.– справи 442, 446; Оп. 15.– справи 1309, 1548, 1592, 1548, 1603, 1888, 2011, 2155; Оп. 16.– 870; Оп. 20.– справи 1607; 1888, 2011, 2155) щодо організації діяльності спеціалізованих закладів суспільної опіки дітей та молоді, зокрема для душевнохворих.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дисертації забезпечують нову науково-об'єктивну інтерпретацію теорії і практики організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття й дають підстави для усвідомлення й аналізу перебігу освітньо-виховного, соціально-правового, здоров'язбережувального, матеріально-побутового, соціально-корекційного, інформаційно-орієнтованого напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді. Здобуті в процесі дослідження дані, узагальнені та систематизовані наукові положення можуть сприяти розширенню мережі регіональних дитячих центрів, дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей; складати основу для визначення й удосконалення змісту підготовки педагогів, патронатних вихователів, соціальних працівників, вчителів.

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Південноукраїнського національного університету імені К. Д. Ушинського (довідка № 2363/24 від 18.10.2017), Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-08/1150 від 03.11.2017), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 540 від 17.10.2017), Харківської державної академії культури (довідка № 01-03-976 від 24.11.2017), Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-1020 від 24.11.2017).

Одержані в процесі дослідження дані та висновки *можуть бути використані* для написання підручників, науково-методичних та навчальних посібників; підготовки лекційних курсів з історії соціальної роботи, соціальної педагогіки, історії педагогіки та порівняльної педагогіки; оновлення змісту підготовки фахівців (патронатних вихователів, соціальних працівників, наставників, опікунів); переструктурування змісту предметів психолого-педагогічного циклу та введення курсів за вибором для студентів закладів вищої педагогічної освіти («Робота з дітьми та молоддю з особливими потребами», «Теорія і практика опіки в Україні й за кордоном», «Опікунсько-виховна робота в сучасній школі» тощо).

Матеріали дослідження про організаційно-управлінську структуру закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду, зміст і напрями їх діяльності, роль опікунських комітетів, благодійних громадських організацій, товариств, приватних, релігійних інституцій, які містяться в дослідженні, *можуть бути використані* у роботі чинних відомств та соціальних служб, що безпосередньо займаються питаннями опіки й піклування підростаючого покоління; при розширенні сфери соціально-педагогічної діяльності муніципальних інтернатних закладів опіки, приватних сирітських установ, прийомних сімей, патронатних вихователів тощо; сприяти розвитку меценатства, шефства, волонтерського руху, а також більш тісній співпраці з громадськими та релігійними організаціями щодо покращення стану соціальної допомоги дітям.

Особистий внесок здобувача у працях, підготовлених у співавторстві, полягає у визначенні особливостей освітньо-розвивального середовища сім'ї, характеристикі змісту, форм і методів підготовки майбутніх педагогів до взаємодії з різними типами сімей [20]; характеристикі базових понять дослідження [2].

Апробація результатів дослідження. Основні положення, результати й висновки дослідження обговорено на засіданнях кафедр початкової, дошкільної і професійної освіти та загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2014-2018 рр.) й оприлюднено на конференціях:

- *міжнародних*: «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2016, 2017), «Методологія сучасних наукових досліджень» (Харків, 2014, 2015, 2016), «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 2016, 2017), «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2017), «Achievements of world science» (Morrisville, USA, 2017);

- *всеукраїнських*: «Актуальні питання гуманітарних наук» (Дрогобич, 2015), «Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти» (Умань, 2017);

- *регіональних*: «Демократія. Альтруїзм. Освіта» (Харків, 2016), «Проблема творчості у сучасній мистецькій освіті» (Харків, 2018).

Кандидатська дисертація на тему «Індивідуальний підхід в естетичному вихованні учнівської молоді у навчальних закладах України другої половини ХІХ - початку ХХ століття» була захищена 2007 року. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Публікації. Результати дослідження опубліковано в 35 наукових працях (із них 33 – одноосібні), серед яких 2 монографії (1 у співавторстві); 17 статей у провідних наукових

фахових виданнях України, 5 – у міжнародних періодичних виданнях; 11 тез у збірниках матеріалів конференцій. Загальний обсяг авторського доробку становить 35,2 друк. арк.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел (775 найменувань, із них архівних справ – 99, іноземними мовами – 21), 12 додатків (на 42 сторінках). Дисертація містить 5 таблиць (на 11 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 577 сторінок (основного тексту – 391 сторінка).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми та її актуальність, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, представлено концепцію, методи наукового дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи, наведено відомості про апробацію та впровадження отриманих результатів.

У першому розділі – **«Історіографія та джерельна база проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття)»** – охарактеризовано стан та напрями розробки визначеної проблеми в дореволюційній, радянській та пострадянській історіографії, проаналізовано джерельну базу дослідження.

Установлено, що в дореволюційній історіографії проблема опіки та піклування дітей та молоді активно розроблялась педагогами, медиками, юристами, громадськими діячами за такими напрями: державницький підхід до розв'язання питань допомоги дітям-сиротам, безпритульним, дітям із малозабезпечених сімей (І. Бецькой, М. Бердяєв, П. Георгієвський, В. Ключевський, К. Мушинський, В. Одоєвський, І. Прижов, О. Стог, К. Ушинський, Г. Фролов); вплив соціокультурного середовища на особистість дітей-сиріт, тих, хто залишився без батьківської опіки (О. Духнович, М. Коцюбинський, Л. Толстой); методичні поради та рекомендації стосовно організації навчально-виховного процесу в установах інтернатного типу, підготовки педагогічних кадрів для роботи з дітьми в закладах суспільної опіки (К. Ушинський «Три елементи школи»; О. Духнович «Народна педагогія на користь училищ та сільських учителів»; В. Одоєвський «Азбука для використання в дитячих притулках», «Євангельські притчі», «Наука до науки. Книжка дідуся Іриня» та ін.); правові аспекти діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді (Д. Мейєр «Громадянське право»; О. Загоровський «Опіка над неповнолітніми»; К. Побєдоносцев «Права сімейні, спадкові та заповітні»; І. Оршанський «Досліди з права сімейного та спадкового»; К. Кавелін «Основні засади вітчизняного судоустрою та цивільного судочинства»); медико-реабілітаційна допомога нужденним, зокрема дітям-сиротам, підкинутим, тим, хто перебував у дитячих притулках, лікарнях, виховних будинках (А. Апушкін «Опіка душевнохворих»; А. Малінін «Піклування про душевнохворих губернськими земствами»; А. Смирнов «З історії медичної допомоги»).

Аналіз радянської історіографії дозволив зробити висновок, що проблема організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді кінця XVIII – початку XX століття не стала предметом спеціальних досліджень. Утім, названа проблема знайшла часткове відображення в працях Н. Єрошкіна «Державні установи Росії в дореформений період 1801-1861 рр.» (1957), Ю. Кулікова «Державні установи XVIII століття» (1956), Н. Чернова «Державні установи в Росії XVIII століття» (1960) та статтях публіцистичного

характеру (Т. Коржихіна, А. Степанський), у яких здійснено спробу охарактеризувати діяльність благодійних установ відомства Імператриці Марії, зокрема дитячих притулків, з акцентом на неприйнятність використання дореволюційних здобутків у соціалістичній державі.

У межах пострадянської історіографії інтерес дослідників до вивчення проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях кінця XVIII – початку XX століття значно зріс. Це переважно дисертаційні праці, монографії, наукові статті провідних учених, що розкривають:

- структуру, зміст, форми соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт з боку земських органів місцевого самоврядування (Т. Моїсеєва, Т. Янченко);
- роль держави, приватної ініціативи та церковних інституцій у питаннях суспільної опіки з акцентом на регіональну специфіку (Н. Грицишин, Ю. Гузенко, О. Друганова, О. Кравченко, С. Накаєва, С. Поляруш, А. Савочка);
- діяльність виправно-виховних закладів щодо соціалізації неповнолітніх правопорушників, безпритульних (В. Шпак);
- функціонування спеціалізованих закладів та особливості організації в них соціально-реабілітаційної роботи (О. Кравченко, С. Федоренко, М. Марчук).

Окремий кластер пострадянської історіографії складають наукові праці, що розкривають сучасні проблеми опіки та піклування нової генерації молоді за такими напрямками: пошук нових форм виховання дітей в опікунській сім'ї (Л. Приходько, Л. Федорова); соціально-педагогічний захист дітей та молоді (Н. Коляда, А. Медвідь, А. Рижанова); державний підхід до дітей, які залишились без батьківського піклування (О. Мордань); роль інституту опіки і піклування у забезпеченні прав та інтересів дітей (О. Круглова, Н. Новик); забезпечення соціально-реабілітаційної допомоги дітям з особливими потребами (Л. Березовська, І. Зверева, І. Іванова) та ін.

Усебічному науковому вивченню проблеми сприяла потужна джерельна база, яку складають:

а) *законодавчі акти та нормативні документи* досліджуваного періоду (див. стор. 6-7), в яких визначено правові аспекти управління та організації діяльності закладів суспільної опіки, розкрито механізми забезпечення соціального захисту дітей-сиріт, безпритульних, неповнолітніх правопорушників, дітей з особливими потребами через належні умови проживання, виховання, здобуття освіти, здійснення професійної орієнтації, забезпечення соціальної адаптації та підготовки їх до самостійного життя;

б) *документи Священного Синоду* (див. стор. 7), де висвітлено освітні, виховні та моральні засади надання допомоги дітям-сиротам, безпритульним, дітям із незаможних родин, що перебували в закладах суспільної опіки дітей та молоді, підпорядкованих церкві;

в) *архівні справи фондів ЦДІАК України* (Ф. 346, 707, 787, 791, 793, 830, 918, 1111, 1308, 1474, 2162), *ДАХО* (Ф. 3, 56, 202, 232, 267), *ДАОО* (Ф. 2, 274), що містять звіти благодійних товариств про організацію діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських губерніях у складі Російської імперії досліджуваного періоду, статистичні дані щодо їх кількості, контингенту вихованців, педагогічного штату, висновки сирітських судів стосовно вирішення долі дітей-сиріт, тих, хто залишився без батьківської опіки, правового урегулювання опікунських стосунків тощо;

г) *матеріали фондів РДІА* (Санкт-Петербург), зокрема Ф. 758 (Опікунська рада Відомства установ Імператриці Марії), який вміщує доповіді та висновки комісій з питань організації діяльності дитячих закладів для сліпих, глухонімих та інших категорій дітей; справи стосовно навчання дітей-сиріт та підготовки наставників для роботи з дітьми-інвалідами та сиротами; правила прийому дітей до виховних будинків, сирітських притулків, закладів для сліпих, глухонімих; тексти оригінальних статутів, штатні розписи дитячих притулків, сирітських будинків, богаділень; фінансову звітність тощо; Ф. 769 (Комітет піклування про безпритульних дітей при МВС), де зберігаються справи Романівського комітету з надання допомоги дітям-сиротам із середовища селян; Ф. 1287 (Господарчий департамент Міністерства внутрішніх справ), який охоплює справи про матеріально-побутову діяльність Приказів суспільної опіки; Ф. 1293 (Технічно-будівельний комітет Міністерства внутрішніх справ), де зосереджені документи щодо ревізійної звітності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду; Ф. 1405 (Міністерство Юстиції. Загальне діловодство), який містить законопроекти з питань розробки дієвих заходів щодо боротьби проти професійного жебрацтва та бродяжництва, зокрема серед дітей; про заснування робочих будинків і призначення громадських робіт, зокрема для неповнолітніх злочинців, безпритульних тощо;

д) *матеріали періодичних видань* (див. стор. 7-8), на сторінках яких порушувались проблеми дитячої безпритульності, жебракування (А. Балицька, М. Воскобойніков, А. Гріпенберг, Є. Максимов), запобігання виникненню злочинів серед дітей та молоді (М. Беклешов, А. Христианович), праці неповнолітніх (О. Буксгевден), патронату дітей-сиріт (Л. Снегирьов), ролі державних, релігійних та приватних ініціатив у справі опіки й піклування (В. Герард, А. Гріпенберг, К. Грот, М. Захарченко, М. Соколовський), значущості благодійництва у процесі відкриття закладів суспільної опіки та їх матеріально-фінансової підтримки впродовж подальшого функціонування (І. Авенаріус, М. Адеракс, А. Селіванов, Х. Шванебах, Є. Шумігорський, К. Хартуларі); надавались інформативно-порівняльні відомості про стан організації опіки й піклування дітей та молоді в зарубіжних країнах (Д. Дриль, Є. Максимов, А. Селіванов); розміщувались оголошення, проекти, інструкції, рекомендації, звернення та звіти про діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді; висвітлювались відомості про засновників і благодійників тощо;

е) *фундаментальні праці науковців, громадських діячів* досліджуваного періоду: «Генеральна установа про виховання обох статей юнацтва» (1764) та «Коротке наставляння... про виховання дітей від народження до юнацтва» (1766) (І. Бецькой); «Про громадське піклування в Росії» (О. Стог); «Розвиток та улаштування громадського піклування в Імперії» (1844) та «Приватні благодійні заклади й громадські організації в Імперії» (1845) (Г. Фролов); «Історичний нарис урядових заходів на предмет наявності громадського піклування у Росії» (1851) (Я. Хаников); «Жебраки на святій Русі» (1862) (І. Прижов); «Організація громадської опіки в Росії» (1862) (К. Мушинський); «Піклування про бідних та благодійність» (1894) (П. Георгієвський) тощо;

Отже, аналіз історіографії (дореволюційної, радянської, пострадянської) дозволяє визначити проблему опіки та піклування підростаючого покоління як одну із актуальних в історії вітчизняної педагогічної думки кінця XVIII – початку XX століття. Незважаючи на значну джерельну базу, організація діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в

українських губерніях Російської імперії досліджуваного періоду до кінця не визначена, а відтак потребує додаткового вивчення та узагальнення.

У другому розділі – **«Теоретико-методологічні засади організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття)»** – розкрито наукові підходи до вивчення проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні у період кінця XVIII – початку XX століття; з'ясовано суть базових понять дослідження; охарактеризовано витoki становлення й розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій та вітчизняній педагогічній думці.

Підґрунтя для наукового розв'язання проблеми склали принципи історизму, єдності історичного й логічного, об'єктивності, всебічності й цілісності вивчення історико-педагогічних процесів і явищ. Зважаючи на те, що наукові підходи не лише задають параметри авторського бачення, розуміння та інтерпретації явищ, фактів і подій в історії педагогіки, але й виступають науково обґрунтованими аксіоматичними канонами цілісного аналізу й розуміння її об'єкту – історико-педагогічного процесу в тих чи інших аспектах його взаємозв'язку з загальнолюдською історією, історією суспільства і держави, сприяють авторському погляду на логіку й етапи його розвитку, регламентують відбір і тлумачення фактологічного матеріалу, закладають аксіологічні параметри оцінки досліджуваних історико-педагогічних явищ, для сутнісного та змістового осмислення досліджуваної проблеми, спиралися на такі наукові підходи, як системний, синергетичний, культурологічний, хронологічний, історіографічний, наративний, аксіологічний. Це дозволило обґрунтувати доцільність вибору теми дослідження; проаналізувати джерельну базу, окреслити динаміку змін у системі державної, приватної, громадської та церковної опіки дітей та молоді завдяки аналізу соціально-політичних, економічних та соціокультурних процесів, виявити особливості організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях Російської імперії в широких хронологічних межах; обґрунтувати зміст і напрями комплексної допомоги дітям-сиротам, безпритульним, тим, хто залишився без батьківської опіки, неповнолітнім злочинцям та ін. через організацію різних типів закладів суспільної опіки.

У процесі наукової розробки проблеми з'ясовано суть базових понять дослідження: «опіка», «піклування», «суспільна опіка», «заклади суспільної опіки дітей та молоді», «опікунська діяльність», «патронат», «патронаж», «благодійність», «сирітські будинки», «дитячі притулки», «богадільні», «незаконнонароджені», «позашлюбні», «підкидьки» тощо. Установлено, що в умовах сьогодення лексичне значення окремих понять змінилося («патронат», «патронаж»), деякі втратили свою актуальність («незаконнонароджені», «позашлюбні») або пройшли детермінологізацію, тобто спрощення чи удосконалення їх змістової складової («діти-сироти», «безпритульні», «заклади опіки»), інші мають схожість у визначенні, оскільки зберегли свою сутнісну характеристику («опіка», як особлива форма державної турботи про неповнолітніх дітей, що залишились без піклування батьків віком до 14 років і «піклування» – турбота про неповнолітніх ... після 14 років), окрім такого уточнення – на сьогодні піклування здійснюється до 18 років, а в аналізованій період до 21. Установлено, що в досліджуваній період поняття «суспільна опіка» трактувалося як культурна форма благодійності, де суб'єктом виступала громада чи земська одиниця, організована в товариство (Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза і І. А. Ефрона); більш цивілізована форма благодійності з боку державних установ,

громадських організацій, приватних осіб; система організації допомоги нужденним у навчанні, вихованні, медичному обслуговуванні, прожитку, забезпеченні житлом, одягом, роботою, здійсненні соціального дисциплінування (Є. Максимов). Відповідно заклади суспільної опіки дітей та молоді розглядали як самостійні благодійні установи, що мали характер богадільні, були становими та всестановими, до яких приймали «як своєкоштных людей похилого віку, калік, немічних», так і дітей. Сьогодні, відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», закладами суспільної опіки дітей та молоді вважаються освітньо-виховні та реабілітаційні установи (центри), виховні колонії для неповнолітніх, а також пункти (дитячі притулки) тимчасового (до 3-х місяців) перебування осіб, в яких утримуються (навчаються, виховуються, проходять реабілітацію) діти-сироти (безпритульні, підкинуті, залишені), та ті, батьки яких були позбавлені батьківських прав. Поняття «патронат» у межах визначеного періоду вживалося на позначення «сукупності заходів матеріальної підтримки і допомоги морально знехтуваним особам з метою забезпечення їм переходу до чесного трудового життя», або, як «заступництво осіб, звільнених із в'язниць, з метою моральної та матеріальної підтримки..., допомоги у пошуку заробітку». У сучасному трактуванні (Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання...»), це поняття характеризує «патронаж» – допомога звільненим особам шляхом здійснення комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів, зокрема надання послуг, спрямованих на соціальну адаптацію неповнолітніх злочинців. Патронат визначається як «альтернативна форма влаштування дитини, котра є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) з метою сімейного виховання». Попри це, схоже змістове наповнення у досліджуваній період мав термін «патронаж» – передача дитини (як правило дитини-сироти, безпритульної, підкинутої) на вигодовування та виховання до сім'ї без обов'язкового права на усиновлення, за грошову винагороду від держави. Водночас, «незаконнонароджені» чи «позашлюбні» діти у чинних нормативно-правових документах не визначені й вживаються лише на побутовому рівні. Проте у досліджуваній період вони були широко вживаними й законодавчо унормованими – діти, народжені від осіб, які не перебували між собою у законному шлюбі; діти, що народилися у результаті адюльтеру (від франц. перелюбство, сімейна зрада); народжені після смерті чоловіка або після розірвання шлюбу (більш ніж 300 днів від події); народжені, нібито у законному шлюбі, але за вироком суду цей шлюб був визнаний недійсним.

У процесі наукового пошуку з'ясовано, що витoki становлення і розвитку проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій та вітчизняній педагогічній думці мають давнє коріння. Виявлено, що у первісній родовій громаді система соціальної допомоги дітям ґрунтувалась, в першу чергу, на кровній спорідненості. Підходи до організації суспільної опіки дітей та молоді з урахуванням державної підтримки знайшли обґрунтування в працях античних філософів (Платон, Аристотель), де наголошувалось на необхідності допомоги нужденним, зокрема дітям-сиротам, немічним, калікам. У законах Гонорія (384-423 рр.), Феодосія (424-529 рр.) та Юстиніана (482-565 рр.) особлива увага акцентувалась на необхідності організації «для нужденних людей, зокрема дітей, при церквах притулків та умов піклування про їхній життєвий та морально-духовний стан». У стародавньому Римі набула поширення така форма державної соціальної допомоги, як «аліментация» – підтримка дітей незаможних батьків і сиріт. В

епоху Середньовіччя опіка та піклування перебували в юрисдикції церкви, яка організовувала спеціальні нічліжні приміщення, брала на себе турботу про дітей-сиріт, безпритульних, жебраків. Перші спроби улаштувати заклади суспільної опіки дітей та молоді за державні кошти (притулки, богадільні, лікарні, робітничі будинки) були здійснені на теренах Європи в XVII столітті. Утім, їх основне призначення вбачалось у боротьбі з жебраками, симулянтами тощо. Натомість нові типи закладів опіки та піклування (безкоштовні школи, робітничі класи з нічліжними приміщеннями), що з'являлись на початку XVIII століття у Франції, Англії, Німеччині, призначались переважно для безпритульних дітей, дітей-сиріт, дітей незаможних батьків, де навчали грамоті, основам ремісничих професій тощо.

В українських землях питання опіки та піклування молодого покоління нерозривно пов'язані з добою Київського князівства, коли в державі відбувався поступовий розвиток мережі закладів суспільної опіки (лікарні, притулки, богадільні), як правило, при монастирях, з метою улаштування не лише престарілих, незаможних, інвалідів, але й дітей-сиріт, безпритульних, тих, хто залишився без батьківської опіки. Подальший розвиток діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях відбувався за участі *церковних організацій* (роздавання милостині, грошей, їжі, одягу; улаштування дітей-сиріт, безпритульних, калік, хворих до притулків, шпиталів, странноприймних будинків, богаділень, сирітських установ; вжиття заходів щодо їх працевлаштування, безкоштовного лікування, навчання й виховання); підтримки *українського козацтва* (відкриття філантропічних закладів опіки – лікарень з притулками, громадських осередків для дітей-сиріт, вдів та тих, «хто не міг боротися або працювати»; *приватних благодійників* (князі Острозький, Вишневецький; гетьмани Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа та ін.), які стали фундаторами шкіл, училищ (бурс), шпиталів для бідних, зокрема для дітей-сиріт.

Підпорядкування частини українських земель Російській імперії (сер. XVII ст.) спричинило послаблення ролі офіційної влади до соціальних проблем, обмеженість приватної благодійності, занепад усталених форм церковно-монастирської опіки, непослідовність у вирішенні питань надання допомоги нужденним, а відтак збільшення кількості жебраків, безпритульних, зокрема серед дітей-сиріт. Поштовхом до започаткування мережі державних закладів суспільної опіки для дітей та молоді, що вирізнялись структурою, відомчою підпорядкованістю, функціональним призначенням, складом вихованців послугувало створення Приказів суспільної опіки та піклування (1775).

У третьому розділі – **«Типологізація закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття)»** – виокремлено й класифіковано типи закладів суспільної опіки дітей та молоді за формою власності, відомчою підпорядкованістю та функціональною приналежністю, що набули чинності у період кінця XVIII – початку XX століття; визначено основні функціонально-організаційні напрями їх діяльності.

У дисертації заклади суспільної опіки дітей та молоді, чинні упродовж досліджуваного періоду, класифіковано за:

– *формою власності й відомчою підпорядкованістю*: а) державні – виховні й виправні притулки, землеробські колонії, сирітські будинки, денні сховища, нічліжні приміщення, лікарні, ясла, безкоштовні їдальні (Прикази суспільної опіки, Міністерство

Внутрішніх справ, Міністерство Народної освіти та ін.); б) громадські – богадільні, робітничі будинки, дома для душевнохворих, притулки (виховні, виправні), сирітські будинки, странноприймні дома, школи (училища) для сліпих, глухонімих (земські, міські органи самоврядування, церковні інституції, благодійні товариства); в) приватні – виховні та сирітські будинки, дитячі притулки, спеціалізовані освітньо-виховні заклади (училища) для дітей-калік, глухонімих, сліпих, дитячі лікувальні установи для душевнохворих, богадільні, сиротинці, інститут для сліпих (окремі добродійники та члени імператорської родини – відомство імператриці Марії Федорівни, відомство імператриці Марії Олександрівни, Людинолюбне товариство Його імператорської величності тощо);

– *функціональною приналежністю: загальні та спеціалізовані.* До загальних належали: странноприймні будинки (зклади для опіки різновікової категорії бідних мандрівників, у тому числі дітей, що поєднували в собі богадільню з лікарнею-притулком), богадільні (богоугодні заклади для опіки й піклування незаможних осіб, виключаючи різновікову категорію дітей-сиріт, безпритульних), робітничі будинки та будинки працьовитості (пенітенціарні та благодійні установи з нічліжним приміщенням, що були спрямовані для надання заробітку, «перевиховання працею», навчання різним ремеслам дітей (як правило з 7 до 17 років), дитячі притулки (виховні – для дітей незаможних батьків, дітей-сиріт, безпритульних (не молодше 3 років й не старше 10 (іноді до 14); виправні – для неповнолітніх злочинців за рішенням суду (від 10 до 17 років, іноді до 18) та тих, чії батьки були заарештовані), виховні дома (від народження до 18 років), сирітські будинки (від 3-4-х до 12-14 років), сирогодувальні заклади (від народження до 17 років) для сиріт, підкинутих, знайдених з метою їх улаштування, навчання, виховання, працевлаштування. *Спеціалізовані* заклади складали: училища для глухонімих, сліпих; лікарні (згодом освітньо-виховні центри) для калік, душевнохворих, де застосовували різноманітні методики лікування, навчання й виховання, здійснювали заходи щодо трудотерапії з метою реабілітації та соціалізації такої категорії дітей.

З'ясовано, що основними функціонально-організаційними напрямками діяльності зазначених закладів упродовж досліджуваного періоду були: 1) *освітньо-виховний*, який сприяв розвитку розумових здібностей дітей-сиріт, безпритульних, тих, хто залишився без батьківської опіки, неповнолітніх правопорушників, дітей з інвалідністю (елементарне навчання); формування духовно-моральних якостей (вивчення закону Божого, читання книг морально-духовного змісту, участь у церковних заходах) й естетичних почуттів (екскурсії, співи, малювання, хореографія); фізичному удосконаленню (рухливі ігри, заняття гімнастикою); соціалізації (організація бесід морально-етичного змісту, колективна діяльність, сумісне виконання доручень, взаємодопомога); виробленню трудових навичок (робота в ремісничих майстернях, на присадибних ділянках, організація ручної праці) та здійсненню профорієнтації (створення промислових, комерційних, сільськогосподарських класів, курсів); 2) *соціально-реабілітаційний*, що був спрямований на допомогу дітям (божевільним, інвалідам, незрячим, глухонімих) через відкриття консультативних пунктів для батьків (опікунів), створення належних умов перебування підопічних в спеціалізованих закладах опіки на засадах родинних стосунків (забезпечення індивідуального підходу до вихованців, організація розпорядку дня, режиму харчування, дотримання гігієнічних норм); запровадження спеціальних реабілітаційних методик (для глухонімих – «вивчення мімічних образів», «звуковий метод» або чисто «усне мовлення»;

для сліпих – «брайлевська система»; для душевнохворих – посильна ручна праця, сільський патронаж); здійснення постійного медичного огляду вихованців в закладах опіки та в сім'ях патронатних вихователів; 3) *превентивно-правовий*, що був орієнтований на попередження дитячої злочинності, безпритульності, жебракування та захист прав дітей-сиріт через дворянську опіку, сирітські суди (справи спадковості, опікунства); визначення виду покарання чи громадських робіт для неповнолітніх злочинців; здійснення контролю за нормативно-правовими актами з питань прийому, улаштування дітей-сиріт, безпритульних, підкидьків, позашлюбних та незаконнонароджених дітей до закладів суспільної опіки чи на патронат до прийомної родини; 4) *матеріально-побутовий*, що виявлявся у забезпеченні елементарних життєвих потреб вихованців, наданні житла, одягу, їжі, необхідних інструментів, іграшок; побудові додаткових приміщень та облаштуванні присадибної території (посадка дерев, установка лав для відпочинку, організація ігрових майданчиків), кімнат для проживання, навчальних кабінетів; сприяттві технічному забезпеченню майстерень (надання матеріалів для виробів, конструювання); фінансовій підтримці закладів опіки (ремонт, опалення, виплата заробітної платні, стипендії найкращим вихованцям).

Установлено, що реалізація визначених напрямів та їх змістове наповнення варіювалося залежно від становості підопічних. Свідченням цього слугує функціонування в досліджуваній період притулків для дітей-сиріт дворянського походження, сирітських закладів для дітей священиків тощо.

У четвертому розділі – **«Етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття)»** – на основі визначених критеріїв (суспільно-політичні, соціально-економічні чинники розвитку українських губерній у складі Російської імперії; нормативно-правові документи, що регламентували діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді; погляди науково-педагогічної громадськості на проблему опіки та піклування; зміст і напрями діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді різних типів) обґрунтовано етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у визначених хронологічних межах.

I етап (1775–1801 рр.) – *етап законодавчого оформлення системи піклування в Російській імперії й визначення провідних напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях*. Характерними ознаками цього етапу стали реформування державної системи управління губерніями в Російській імперії й, зокрема, в українських землях (послаблення політичної автономії через скасування українських вольностей, запровадження адміністративних одиниць місцевого управління – намісництв; поширення кріпосного права, піднесення ролі дворянства); створення державного органу «Приказу суспільної опіки» (1875), що сприяв започаткуванню державної системи піклування; прийняття низки нормативно-правових документів («Про підпорядкування всіх виховних будинків Імператриці Марії Федорівні», «Наказ із виховних справ» (1797)), які заклали основи централізації управління закладами суспільної опіки (виховні дома, сирітські будинки, училища, лікарні, богадільні тощо) та визначили освітньо-виховну роботу в них пріоритетною (обов'язкове елементарне навчання та трудове виховання) з акцентом на індивідуальні особливості вихованців.

Названі чинники призвели до зменшення ролі церкви й добровольців у справі опіки та піклування, перенаправлення переважної кількості дітей-сиріт до виховних будинків Москви і Петербургу, зростання смертності серед цієї категорії дітей. Це

зумовило: поновлення в українських губерніях окремих регіональних закладів суспільної опіки дітей та молоді – притулків-сиротинців (у Ніжині, Харкові, Києві); збереження чинних богоугодних закладів, підпорядкованих Священному Синоду й відкритих на кошти благодійників (наприклад, на Слобожанщині в другій половині XVIII століття їх нараховувалось близько 40, зокрема в Охтирці – 4, Ізюмі та Лебедині – 3, Сумах, Богодухові, Краснокутську – 2); появу нових форм опіки – «патронажу» і «патронату».

Установлено, що організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях в межах окресленого етапу сприяли прогресивні ідеї І. Бецького, викладені у працях «Генеральна установа про виховання обох статей юнацтва» (1764), «Коротке наставляння... про виховання дітей від народження до юнацтва» (1766), та Ф. Янковича («План становлення народних училищ», «Правила для учнів народних училищ» (1782)) щодо виховання малолітніх дітей, дітей-сиріт, безпритульних, підкидьків «нової породи» на кшталт виховних будинків Москви та Санкт-Петербурга. У названих працях були закладені теоретичні підвалини реалізації *освітньо-виховного* напрямку організації діяльності закладів суспільної опіки, а саме: заборона тілесних покарань і залякування дітей; реалізація індивідуального підходу в оцінці здібностей і нахилів кожного вихованця; орієнтація всієї педагогічної діяльності на вирішення завдань розвитку особистості дитини; запровадження класно-урочної форми навчання.

Водночас цей етап ознаменувався започаткуванням нових напрямів організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді – *соціально-реабілітаційного* (безкоштовне лікування, улаштування душевнохворих, сліпих, глухонімих до богаділень з лікарнею), *превентивно-правового* (контроль за безпритульністю, відкриття перших «сирітських судів для вирішення питань життєдіяльності дітей-сиріт, підкинутих, незаконнароджених із середовища купців, міщан, цехових ремісників та дворян), *матеріально-побутового* (створення опікунських рад для внутрішнього управління закладами суспільної опіки на основі рівноправ'я трьох вільних соціальних осередків (дворян, купців, міщан), які організовували фінансову й матеріальну підтримку закладів суспільної опіки, сільських прийомних сімей).

Утім визначений етап характеризувався й низкою недоліків, як от: повільність у розширенні мережі державних закладів опіки (сирітських будинків, лікарень, будинків для невиліковно хворих, інвалідів, душевнохворих, богаділень, робітничих будинків) з боку Приказів; скупчення великої кількості дітей-сиріт у виховних будинках «двох столиць»; наявність антисанітарії та відсутність належного медичного обслуговування, що спричиняло велику смертність серед дітей; низький професійний рівень педагогічного персоналу; прояви користолюбства, особливо із середовища іноземців.

II етап (1802–1827 рр.) – *етап започаткування процесу профілювання діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в межах українських губерній на підставі міністерської реформи* – пов'язаний із затвердженням Олександром I Маніфесту «Про заснування міністерств» (1802), завдяки якому всі основні справи державної опіки й піклування, а також вищий нагляд і контроль за їх діяльністю перейшли до управління Міністерства Внутрішніх справ та його структур. Зважаючи на соціально-економічні чинники, зумовлені війною 1812 року, влада намагалась допомогти постраждалим (біженці, погорільці, поранені, хворі, діти, що залишились без батьківської опіки) як за рахунок власних зусиль, так і за участі громадських товариств, приватних ініціатив та церковних інституцій (надання матеріальної та фінансової підтримки державним

опікунським установам, забезпечення безкоштовної медичної допомоги, улаштування всіх дітей-сиріт та тих, хто залишилися без батьківської опіки до виховних та сирітських будинків, лікарень, богаділень чи на патронат у сім'ю).

Цей етап ознаменувався й значними суспільно-політичними перетвореннями через упровадження нової форми адміністративно-державного устрою – генерал-губернаторств (Малоросійське (Чернігівська, Харківська, Полтавська губернії), Новоросійсько-Бессарабське (Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Бессарабська), а також намісництв (Київське, Подільське, Волинське), покладанням на генерал-губернаторів особистої відповідальності за організацію діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді.

Установлено, що унормуванню організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на цьому етапі послуговували конструктивні ідеї учених, громадських діячів щодо:

- правил облаштування лікарень, богаділень, сирітських будинків (О. Стог «Про початок організації та розповсюдження в Росії громадської опіки» (1817), «Про громадське піклування» (1818));
- шляхів попередження жебракування, безпритульності дітей через організацію дитячих робітничих будинків, ремісничих майстерень з метою забезпечення необхідних умов для проживання та професійного навчання (О. Корсун «Міркування про засади опіки і піклування загалом, та особливо за російськими узаконеннями» (1825));
- способів навчання сліпих у спеціалізованих закладах (В. Гаюї «Зародження, розвиток і сучасний стан освіти сліпих», «Нарис навчання сліпих» (1806));
- надання медичних послуг не тільки в лікарняних установах, але й у закладах суспільної опіки дітей та молоді загального призначення (В. Ріхтер «Слово про те, чи корисно...» (1803), «Історія медицини в Росії» (1820)).

Це сприяло запровадженню посади медичного інспектора (штадт-фізика), уведенню медичного контролю за лікуванням дітей, дотриманням гігієнічних норм у всіх чинних закладах суспільної опіки дітей та молоді, і, як наслідок, активізації *соціально-реабілітаційного* напрямку, який на визначеному етапі став одним із пріоритетних у соціальній політиці держави. Якщо в українських губерніях станом на 1802 рік функціонувало лише 5 медичних установ (у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Харківській), то на 1810 рік їх налічувалось вже 10, у 1819 році – 15, включаючи Полтавську та Чернігівську губернії.

Зазначені чинники спричинили розширення мережі й інших чинних закладів суспільної опіки (сирітські будинки, богадільні, дитячі робітничі будинки), а також відкриття нових, зокрема *приймалень для незаконнонароджених* (підкинутих) з подальшим визначенням та влаштуванням таких дітей до опікунських установ чи прийомної сім'ї. Так, якщо на 1803 рік Прикази суспільної опіки регулювали у цілому діяльність 389 закладів суспільної опіки, то на 1826 рік їх загальна кількість зросла до 418. Зокрема, їм підпорядковувались сирітські будинки у Чернігівській губернії – на 40 дітей-сиріт до 7 років та на 25 старше 7 років, Полтавській – на 50 дітей-сиріт, Київській, Катеринославській та Харківській – від 10 до 40 дітей.

Характерною ознакою визначеного етапу стало й профілювання чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді з урахуванням їх розподілу на категорії: богадільні 1-ї

категорії (200 осіб), лікарні (120), робітничі будинки (100), сирітські будинки (20). Максимальна кількість дітей-сиріт у сирітських будинках 4-ї категорії не мала перевищувати 10 осіб. Водночас, дітей-сиріт рекомендувалося умовно поділяти на розряди – до першого зараховувати дітей зі здібностями та схильностями до наукових занять і досліджень; до другого – дітей, які були обмежені у своїх розумових здібностях.

Установлено, що профілювання закладів суспільної опіки дітей та молоді позначилось на організації їх діяльності у межах розширення змісту чинних напрямів: *превентивно-правового* (запровадження профілактичних заходів проти відмови від дитини, розширення контингенту засідателів совісного суду (суд присяжних) із числа представників селянства та інших міських соціальних служб; *матеріально-побутового* (розширення доходних статей на користь Приказів суспільної опіки; уведення звітної документації, спрямованої на дотримання незмінних «раз і назавжди» правил організації внутрішнього розпорядку певного закладу, виконання технічних інструкцій тощо). Суттєві зрушення відбувались й у межах *освітньо-виховного* напрямку. Так, завдяки низці інструкцій Міністерства народної освіти («Попередні правила народної освіти» (1803), «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам» (1804)) у сирітських будинках було розширено перелік навчальних предметів (каліграфія, малювання, правопис, географія, історія, арифметика, природознавство), запроваджено ремісничу підготовку, введено елементи професійної освіти із урахуванням потреб регіону (плетіння з лози, вишивання, розпис тощо). Вихованці виховних будинків та їх філій отримали можливість здобувати більш «привілейовану освіту» з вивченням іноземних мов, різних видів мистецтв (музика, танці, живопис). Водночас діти з сирітських виховних закладів, що перебували в сільській місцевості на вихованні, мали змогу отримати лише початкову освіту з елементами майбутньої професійної діяльності (землеробство, ремісництво тощо). Діти-сироти та безпритульні, що перебували у богадільнях при церквах та монастирях, навчалися переважно за програмою приходських шкіл.

Утім діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді на цьому етапі не була позбавлена недоліків: кількість чинних закладів, як загальних, так і спеціалізованих, не була спроможна охопити увесь контингент дітей, що потребували опіки та піклування; якість надання освітньо-виховних послуг дітям у державних закладах суспільної опіки, особливо в сільській місцевості, була низькою; принципи безстановності, загальнодоступності та безкоштовності навчання не знаходили практичного втілення.

III етап (1828–1863 рр.) – *етап реорганізації чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді й відкриття нових із урахуванням оновленої нормативно-правової бази* – пов'язаний із оформленням зовнішньої структури управління закладами суспільної опіки (відкриття IV відділення Імператорської канцелярії та призначення відповідального (статс-секретаря) для здійснення вищого нагляду і контролю над закладами суспільної опіки); поліпшенням їх роботи за сприяння місцевих органів управління та підвідомчих опікунських рад; створенням «Комітету головного опікунства дитячих притулків» (1838), до обов'язків якого належав прийом під своє заступництво всіх чинних притулків та сприяння організації нових; законодавчим оформленням єдиної моделі виховних будинків і дитячих притулків, внутрішньої системи організації їх діяльності (згідно з «Положенням про дитячі притулки» (1839)).

На розбудову закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських губерніях вплинули соціально-економічні та соціально-політичні чинники, пов'язані з правлінням

Миколи І: проведення грошової реформи, девальвація карбованця, дефіцит державного бюджету; піднесення ролі дворянства, зокрема у справах вирішення питання освіти й виховання підростаючого покоління з урахуванням становості. Це особливо позначилося на соціальній сфері й зумовило відкриття нових опікунських установ (дитячі притулки, сирогодувальні заклади, будинки працевитості) для дітей-сиріт, дітей із малозабезпечених родин, безпритульних. До того ж завдяки приватній благодійності, значно розширилась мережа сирітських будинків, безкоштовних їдалень, лікувальних установ, професійних шкіл, класів, майстерень, які були орієнтовані на улаштування дітей-сиріт, профорієнтацію та працевлаштування безпритульних, надання допомоги тим, хто перебував у скрутній життєвій ситуації через матеріальну нестачу, хворобу тощо. Ідея щодо поширення приватної благодійності, зокрема надання повної свободи приватним особам і громадським організаціям засновувати благодійні заклади, здійснювати нагляд і контроль за їх діяльністю із урахуванням досвіду західних країн (Франція, Англія) знайшла підтримку міністра народної освіти П. Ширинського-Шихматова («Загальні питання опіки..., або проект постанови про піклування бідними... (1832) й популяризацію у публікаціях Г. Фролова «Приватні благодійні заклади та громадські організації в Імперії» (1845), Я. Ханикова «Історичний нарис урядових заходів на предмет наявності громадського піклування у Росії» (1851), К. Мушинського «Організація громадської опіки в Росії» (1862).

У процесі дослідження встановлено, що розбудові закладів суспільної опіки дітей та молоді на цьому етапі сприяли ідеї Є. Гугеля, висвітлені в праці «Про поліпшення початкового виховання вихованців Гатчинського Виховного будинку» (1832), щодо необхідності організації при виховних будинках елементарної підготовчої школи з метою розумового й морального розвитку дітей дошкільного віку, яка б фактично об'єднувала в собі дошкільний заклад (або молодше відділення), початковий клас елементарної школи та старше відділення. Це зумовило відкриття сирогодувальних будинків як різновиду сирітського будинку, який надавав комплексні послуги: прийом позашлюбних, підкидьків та бідних дітей-сиріт (на підставі правил Імператорського Санкт-Петербурзького та Московського виховних будинків); допомогу при народженні дитини (відкриття спеціальних пологових відділень); навчання й виховання підопічних (початкове навчання за програмою церковно-парафіяльних училищ) з подальшим працевлаштуванням вихованців у ремісничі майстерні. В українських губерніях такі заклади функціонували у Харкові (поч. 1830-х рр.), Черкасах (1848), Києві (1857). Водночас започаткуванню нового типу закладу суспільної опіки дітей та молоді – дитячого притулку, сприяли педагогічні ідеї В. Одоєвського щодо участі дворянства в різноманітних соціально-просвітницьких проектах, зокрема при організації шкіл, училищ, закладів для сиріт, курсів та майстерень для дітей незаможних батьків, поліпшення якості їхньої освіти, збільшення кількості оригінальних наукових і художніх творів для використання в закладах суспільної опіки дітей та молоді, відкриття публічних і комерційних бібліотек тощо. Дитячі притулки було відкрито у Київській (1840), Полтавській, Таврійській, Харківській, Чернігівській, Подільській, Волинській, Катеринославській (1841) губерніях.

У процесі наукового пошуку виявлено зміни, що відбувалися в змісті окремих напрямів діяльності чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді на визначеному етапі. Так, *освітньо-виховний* напрям збагатився новими константами – навчання й виховання дітей у приватних закладах суспільної опіки (притулки, сирітські будинки,

спеціалізовані училища), які відкривались з ініціативи дворянських (купецьких, церковних) товариств та організацій, зазвичай для дітей-сиріт певного станового прошарку, стали виходити за вузькі межі елементарного навчання й передбачати розвиток моральних, естетичних і фізичних здібностей дітей через розширення кола рукодільних, художніх майстерень, музичних гуртків, вивчення основ хореографії, іноземних мов тощо. Відповідно до «Статуту гімназій і училищ повітових і парафіяльних» (1828) освітній процес у дитячих притулках, сирітських будинках, богадільнях здійснювався з урахуванням станової приналежності дітей, відомчої підпорядкованості та фінансового забезпечення засновників: 1) для дітей нижчого соціального прошарку процес навчання було організовано за програмами однокласних приходських училищ; 2) для дітей середнього соціального прошарку (міщани, купці) – за програмами 3-х-класних училищ із можливістю вивчення геології, географії, історії; 3) для дітей-сиріт дворянського походження – за програмами семикласних гімназій.

Водночас, у змісті інших визначених напрямів організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді також відбувались позитивні зрушення: *матеріально-побутовий*, згідно з «Положенням про дитячі притулки» (1839), було розширено адміністративними вимогами щодо розташування будівель (подалі від проїзної дороги), запровадження присадибної ділянки, освітлення приміщень; забезпечення кожного вихованця необхідними речами (посібниками, одягом). *Превентивно-правовий* збагатився правилами щодо опіки дітей-сиріт, зокрема селянського походження («Про спадки» 1835), захистом прав дітей-сиріт через посилення відповідальності опікунів та піклувальників за зловживання своїм положенням («Про кримінальні покарання» 1835); запровадженням заходів щодо відмови від податків на власних дітей віком до 18 років (за умови виховання дитини-сироти). *Соціально-реабілітаційний* позначився пошуком найбільш дієвих методик соціалізації сліпих, глухонімих з акцентом на розвиток мистецьких здібностей (співи, малювання, ліплення, літографія, ксилографія), ознайомлення з різними життєвими речами та предметами (посудом, вагами, монетами); надаванням допомоги не лише дітям із певними вадами здоров'я з числа дітей-сиріт у стінах закладу, але й «приходящим».

Поряд із позитивними змінами на цьому етапі мали місце й певні труднощі в організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді: скорочення кількості виховних будинків (філій) у губерніях та у зв'язку з цим припинення прийому немовлят у ці заклади; велика смертність вихованців у закладах колективного утримання дітей-сиріт; нестача окружних наглядачів, які здійснювали контроль за сільським патронатом дітей-сиріт, що призводило до використання вихованців як «робочої сили»; обмеження права на освіту дітям селян.

IV етап (1864–1890 рр.) – *етап модернізації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді й розширення спектру надання ними соціально-педагогічних послуг* – характеризувався перерозподілом повноважень тих відомств, що раніше відповідали за опіку та піклування дітей і молоді (ліквідовано «Комітет головного опікунства дитячих притулків» (1864); створено «Канцелярію установ Імператриці Марії» (1873) з розширеним кадровим штатом для управління діяльністю закладами суспільної опіки; припинено діяльність «Приказів суспільної опіки та піклування» завдяки створенню земських опікунських установ на основі «земської реформи» (1864)). Водночас, скасування кріпосного права зумовило зростання значної кількості безпритульних, жебраків, дітей-сиріт, тих, хто залишився без батьківської опіки, які потрапляли до

великих міст у пошуках «кращого життя». Ця проблема знайшла віддзеркалення в наукових працях і художньо-публіцистичних творах учених, педагогів, письменників, громадських діячів (К. Ушинський «Три елементи школи», «Людина як предмет виховання» (1868); Л. Толстой «Сила дитинства», «Сироти», «Чим люди живі» (1867); В. Короленко «Сліпий музикант» (1889) тощо).

У межах визначеного етапу завдяки активізації зусиль благодійних товариств, громадських організацій, церковних інституцій, відбулось розширення мережі чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді. На підставі «Положення про земські установи» (1864) перелік опікунських установ поповнили лікарні й будинки для божевільних. Відповідно до «Положення про землеробські училища» (1878) відкривались сільськогосподарські училища, школи, курси при дитячих притулках і сирітських будинках. Водночас набули поширення виправно-виховні заклади (притулки та землеробські колонії) в Одеській (1870), Київській (1876), Харківській (1881), Таврійській (1890) губерніях, які призначалися для неповнолітніх злочинців та тих, чийх батьків було заарештовано. Завдяки діяльності відомства імператриці Марії Олександрівни (1881) було розширено мережу спеціалізованих закладів (школи, училища, інститути для сліпих), зокрема у Києві (1884 р), Харкові (1887), Одесі (1887). Для глухонімих дітей (відомство імператриці Марії Федорівни) подібні заклади було відкрито в Харківській (1868), Таврійській губерніях (1885), Києві та Полтаві (1900).

У процесі дослідження з'ясовано, що модернізація діяльності закладів суспільної опіки на цьому етапі відбувалась, насамперед, завдяки розширенню змісту *освітньо-виховного* напрямку: оновлення навчальних програм через організацію майже при всіх сирітських установах додаткових професійно-орієнтованих шкіл, курсів, які надавали можливість вихованцям отримати теоретичні знання та практичні навички з геодезії, рослинництва, тваринництва, «скотоврачування», сільськогосподарської економії з рахівництвом, сільськогосподарської технології, вчення про землеробські машини та знаряддя з викладанням основ механіки, сільського будівельного мистецтва, виходячи з регіональних особливостей (сільських/міських) розташування притулків (виправних/виховних), сирітських будинків, землеробських колоній, спеціалізованих закладів для сліпих, глухонімих.

Матеріально-побутовий напрям збагатився завдяки стабільній фінансовій підтримці громадських *організацій* (Кременчуцьке Товариство допомоги бідним (1863 р), Одеське товариство опіки над хворими (1887), Товариство допомоги бідним учням та ученицям усіх навчальних закладів м. Змієва (1870), Харківське товариство піклування малолітніми безпритульними сиротами (1874), Благодійне волинське товариство у Житомирі (1857), Товариство денних притулків для дітей робітничого класу у м. Києві (1874), Київське слов'янське благодійне товариство (1869) тощо) *та приватних ініціатив* (В. Орлов-Денисов, А. Балицька, М. Фесенко та ін.). Так, заклади суспільної опіки дітей та молоді, зокрема дитячі притулки та сирітські будинки, поповнилися бібліотеками, книжковими складами; діти-сироти отримували можливість навчатися безкоштовно, користуватися книгами та навчальними посібниками.

У змісті *превентивно-правового* напрямку організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді пріоритетними стали: боротьба з безпритульністю, дитячим жебрацтвом, захист дітей з делінквентною поведінкою та їх примусове перевиховання у виправних притулках, збирання інформації про асоціальні сім'ї тощо. Оскільки судова

реформа (1864) базувалася на впровадженні безстановості судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу та змагальності сторін при розгляді судової справи, дворянська опіка поступово втрачала свою особливу значимість у порівнянні з іншими становими прошарками суспільства, що позитивно позначалось на юридично-правовому захисті дітей-сиріт усіх станів та їх опікунських відносинах.

Соціально-реабілітаційний напрям характеризувався зближенням педагогіки з медициною, що виявилось в обґрунтуванні та практичній реалізації різних форм допомоги душевнохворим в умовах спеціально-організованих для цього закладах суспільної опіки (І. В. та К. Х. Маляревські, К. Грачова, І. Сікорський), виведення дитини з інертного стану шляхом організації зв'язку з зовнішнім світом, розвитку особистісних здібностей кожного вихованця через різні види діяльності, прищеплення кожному навичок трудового виховання (Е. Сеген); надання медико-педагогічних консультацій батькам з метою виявлення причини «захворювання», ступеню психічного розладу та поліпшення стану дитини; здійснення контролю та перевірки медичного, санепідемічного, морально-духовного стану підопічних земськими лікарями (В. Бехтерев, О. Лазурський, О. Остроградський); широким використанням брайлівського шрифту для навчання сліпих, а також методик Г. Герценштейна Я. Спешнєва, А. Бланше, побудованих на вивченні мімічних образів, звукового чи усного мовлення та змішана.

Незважаючи на значні позитивні зрушення в організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді, на цьому етапі мали місце і певні хиби: невідповідність кількості опікунських закладів чисельності дітей, які потребували опіки та піклування; незадовільна якість утримання дітей у сирітських закладах (недостатня кількість годувальниць, переповнення притулків); масове повернення дітей із «сільського патронату» до закладів суспільної опіки через зниження або припинення виплат опікунським сім'ям після досягнення дитиною 2-4-х років; скасування умов таємного прийому немовлят з числа незаконнонароджених, позашлюбних, що спричинило збільшення смертності серед підкидьків; недостатній медичний, освітньо-виховний контроль з боку державних інституцій за якістю утримання дітей в сім'ях опікунів; надання соціально-реабілітаційних послуг переважно на платній основі (Маріїнське училище для глухонімих у Таврійській губернії (1885), платна школа-інтернат для глухонімих дітей у Харкові (1868), Києві (1900)).

V етап (1891–1917 рр.) – *етап інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді й поглиблення змісту й напрямів їх діяльності*. Цей етап ознаменувався: а) затвердженням нового «Положення про дитячі притулки» (1891) та у зв'язку з цим трансформацією опікунської системи в регіонах (відкриття перших сільських опікунських притулків); б) розробленням універсального «Зразкового статуту про громадську опіку та піклування» (1892); в) установленням правила здійснення контролю за діяльністю закладів, заснованих приватними особами та громадськими організаціями; г) активізацією пожертвувань на користь закладів суспільної опіки; е) створенням Міністерства Державної опіки та піклування (1917).

Водночас цей етап позначився революційними спалахами (1905), Першою світовою війною (1914), економічною кризою й розрухою, що спричинили інтенсивний розвиток регламентованих й узаконених піклувальних установ, «керованих на особливих підставах» («Імператорське Людинолюбне Товариство», «Відомство установ Імператриці Марії», «Товариство Червоного Хреста», «Всеросійське піклування про охорону

материнства і дитинства», Олексіївський (1905), Романівський (1913), Тетянинський (1915) комітети) з широким спектром напрямів їх діяльності (створення розподільчих пунктів для евакуйованих дітей з подальшим відправленням до постійних притулків земських чи міських комітетів, громадських (приватних, церковних) організацій; реєстрація дітей-сиріт та дітей, які відстали від своїх батьків із урахуванням майнових і родинних зв'язків для подальшого їх відновлення; організація служби розшуку дітей у місцевостях поблизу лінії фронту та створення довідкового бюро; покращення умов проживання дітей-сиріт у родинах, розселених по внутрішніх губерніях; відкриття ясел, гуртожитків, притулків, їдалень для дітей-біженців; надання соціально-реабілітаційної допомоги та проведення санітарно-профілактичних заходів).

У процесі дослідження встановлено, що в межах окресленого етапу велась активна дискусія щодо пошуку шляхів поліпшення діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді, законодавчого їх урегулювання. Так, Є. Максимов розробив новий (авторський) закон «Про громадське піклування» (1895), в якому передбачалося покласти цілковиту відповідальність за справу опіки й піклування на державу. К. Побєдоносцев та С. Вітте закликали церковні парафії до відновлення своїх функцій у справі опіки й піклування, зважаючи на вікові християнські традиції та морально-духовні цінності. В. Герье ратував за посилення приватної ініціативи у цій справі, підкреслюючи, що громадське (суспільне) піклування – справа громадських установ.

Результати наукового пошуку засвідчили, що саме остання пропозиція набула найбільшого розголосу на досліджуваному етапі, завдяки спрощенню процедури реєстрування благодійних товариств та приватних організацій. Це зумовило тенденцію до інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді. Так, на 1902 рік у 9 українських губерніях функціонувало 674 різних благодійних організацій, зокрема Херсонській – 156, Київській – 89, Подільській – 36. Завдяки розвитку благодійного руху в межах окресленого етапу заклади суспільної опіки дітей та молоді різного типу відкрились у Таврійській губернії – 10; Київській – 25; Чернігівській – 13. У Слобідській Україні на цей час функціонувало близько 20-ти закладів суспільної опіки дітей та молоді різного типу: Притулок-ясла церковнопарафіяльного опікунства при Дмитрівській церкві (1896), Притулок-ясла церковнопарафіяльного опікунства при Благовіщенській церкві (1896), Притулок для арештантських дітей (1897), Училище для глухонімих (1897), Школа опікунства про бідних Римсько-католицького сповідання (1897), Ольгинський дитячий притулок працелюбства (1899), Притулок для дворянських сиріт (1899), Дитячий притулок Харківського сільського опікунства дитячих притулків (1902), Притулок для малолітніх сиріт-дітей ремісничого товариства (1903), Виховно-виправний притулок для дівчаток Харківського товариства патронату над неповнолітніми (1912), Виховно-виправний притулок для хлопчиків Харківського товариства патронату над неповнолітніми (1912) тощо.

Названі чинники послугували каталізаторами поглиблення змісту усталених напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді:

- *освітньо-виховного* (включення в освітній процес дитячих притулків (виправних, виховних), сирітських закладів елементів військової стройової підготовки (для хлопчиків), хореографії, музичної грамоти (співи, гра на інструменті); запровадження профорієнтаційних занять із сільськогосподарської праці (вивчення основ природознавства, анатомії людини і тварин, елементарної зоології, ботаніки, садівництва,

городництва, хмелярства, садівництва, плідівництва, квітникарства, дендрології, культури ягідних кущів і винограду) та ремісничої підготовки для роботи на підприємствах; організація «допоміжних класів» та «допоміжних шкіл» для дітей з обмеженими розумовими здібностями на базі загальноосвітніх установ);

- *матеріально-побутового* (активізація оснащення закладів суспільної опіки дітей та молоді станками, приладами; відкриття безкоштовних бібліотек, облаштування теплиць, оранжерей з метою залучення вихованців до підприємницької діяльності);

- *соціально-реабілітаційного* (розроблення й апробування методик проведення навчальних екскурсій зі сліпими (К. Лейко); організація політехнічної освіти глухонімих та слабозорих (В. Гандер); впровадження посиленої трудотерапії в закладах для душевнохворих (К. Маляревський, К. Грачова, І. Сікорський, В. Кащенко) через навчання підопічних вишиванню, виробленню навичок ручної праці, організацію творчих студій з малювання);

- *превентивно-правового* (запровадження системи спонсорства при народженні немовлят з метою запобігання відмови від дитини та зменшення підкидьків; узаконення права на усиновлення незаконнонароджених та позашлюбних; установа аліментів на утримання дітей віком до 21 року; заборона нічної праці дітей на підприємствах, мануфактурах, зокрема для вихованців закладів суспільної опіки до 12 років; посилення боротьби проти жебрацтва через примусове працевлаштування, надання безкоштовних або дешевих квартир дійсно нужденним; попередження дитячої злочинності через організацію дитячих робітничих будинків та збут дитячої продукції; поліпшення умов перебування у виправно-виховних притулках, колоніях).

До перешкод, які стояли на заваді ефективній організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді на цьому етапі, належали: недостатня кількість виправних притулків для неповнолітніх злочинців та тих, чиї батьки були заарештовані (1/5 перебували у дитячих виховно-виправних закладах, решта – у закладах для дорослих), що перешкоджало соціалізації таких дітей та їх перевихованню; відсутність постійного штату педагогічних працівників у закладах суспільної опіки дітей та молоді у зв'язку зі складністю роботи та позбавленням права на державну пенсію; нівелювання спроби організації допоміжних класів для здійснення освітнього процесу душевнохворих дітей на базі загальноосвітніх закладів (1911-1913 рр.), що пояснювалося «ігноруванням принципу індивідуального і диференційованого навчання учнів з нормальним психологічним розвитком».

У п'ятому розділі – **«Прогностичні тенденції розвитку та перспективи актуалізації прогресивних педагогічних ідей і цінного досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах»** – схарактеризовано нормативно-правову базу діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні на сучасному етапі; визначено прогностичні тенденції розвитку та напрями актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки досліджуваного періоду в сучасних умовах.

У процесі дослідження з'ясовано типи й установлено відомчу підпорядкованість закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні: Міністерство освіти і науки України (дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати, загальноосвітні санаторні школи-інтернати, спеціальні загальноосвітні школи-інтернати); Міністерство охорони здоров'я

(будинки дитини загального типу та спеціалізованого призначення); Міністерство соціальної політики (дитячі будинки-інтернати I-IV профілю, притулки та центри соціально-психологічної реабілітації дітей); Міністерство юстиції, зокрема Державна пенітенціарна служба (виховні колонії та арештні будинки для неповнолітніх правопорушників). Визначено нормативно-правову базу діяльності чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді («Положення про загальноосвітню школу-інтернат та загальноосвітню санаторну школу-інтернат» (2003), «Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат)» (2008), «Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2012), «Положення про будинок дитини» (2013), «Типове положення про будинки-інтернати» (2017) тощо.

Установлено, що в основу функціонування державних закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні покладено віковий принцип, що дозволяє дитині до досягнення повноліття перебувати у декількох установах – будинку дитини, дитячому будинку або інтернатному закладі (загальноосвітня, спеціалізована чи спеціальна школи-інтернати).

Виявлено пріоритетні напрями організації діяльності чинних закладів суспільної опіки дітей і молоді:

- *освітньо-виховний* (забезпечення всебічного розвитку особистості дитини, виховання на основі розкриття і повної реалізації її потенційних можливостей, розумових та фізичних здібностей, талантів, виховання моральних якостей; створення оптимальних умов для загального розвитку «особливих» дітей, запровадження інклюзивної освіти відповідно до індивідуальних особливостей вихованців; профорієнтація та надання можливості для подальшого навчання, працевлаштування);

- *медико-реабілітаційний* (упровадження методик із максимальним використанням засобів індивідуальної корекції порушень розвитку розумових здібностей (психотерапія), фізичних (лікувальна фізкультура, фізіотерапія, масаж тощо); надання паліативної допомоги, постійний супровід на умовах сімейного оточення; відновлення здоров'я, збагачення духовних і фізичних можливостей вихованців інтернатних закладів та здійснення медико-санітарного контролю за дітьми в прийомних сім'ях);

- *матеріально-побутовий* (забезпечення належних умов для життя, наближених до сімейних та родинних; оснащення закладів суспільної опіки тренажерами, спортивним інвентарем, комп'ютерною та мультимедійною технікою, надання інструментарію для індивідуального користування та навчальної діяльності; запровадження рівних умов фінансового забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від форми утримання та виховання);

- *превентивно-правовий* (посилення превентивної роботи та підтримки сімей з дітьми, які опинились у складних життєвих обставинах, особливо молодих сімей; попередження втрати дитиною сімейного оточення, активізація усиновлення дітей; здійснення превентивних заходів щодо виникнення злочинності серед неповнолітніх, створення умов для вільного спілкування дітей, що перебувають у закладах суспільної опіки, з біологічними батьками та іншими родичами; організація захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на спадок, майнові приналежності; удосконалення системи соціальних виплат і допомог сім'ям з дітьми);

- *соціально-корекційний* (надання комплексу соціальних послуг з психологічного діагностування та соціально-педагогічної реабілітації дітей, котрі зазнали жорстокості в соціумі з метою їхньої адаптації до сімейного оточення; здійснення соціально-педагогічної корекції з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини; сприяння поверненню дітей до біологічних сімей, формування у них власної життєвої позиції для подолання звичок асоціальної поведінки);

- *інформаційно-орієнтований* (створення та забезпечення функціонування регіонального та місцевого інформаційного ресурсів (спеціальної веб-сторінки) з питань реформування системи інституційного догляду та виховання дітей, проведення інформаційної кампанії щодо необхідності забезпечення сімейного виховання для кожної дитини, можливостей допомоги дітям, які залишилися без піклування батьків (семінари, тренінги, конференції тощо) з питань підтримки сім'ї, протидії домашньому насильству, надання допомоги жертвам домашнього насильства; інформування широких верств населення про діяльність закладів суспільної опіки, їх контингент, необхідність та умови надання допомоги, запровадження різних форм і методів роботи з дітьми-сиротами, тими, хто потребує корекційної програми).

Проведено порівняльний аналіз організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні з чинними установами досліджуваного періоду. Виявлено, що такі заклади, як «робітничі будинки» та «дитячі будинки працелюбності» сьогодні втратили свою актуальність, оскільки праця неповнолітніх осіб урегульована трудовим законодавством (Кодекс України «Про працю» 2018), що не дозволяє приймати на роботу осіб до 16 років; «виправні колонії» та «школи-інтернати», змінивши назву, продовжують функціонувати, виконуючи тотожні освітньо-виховні функції; «дитячі притулки», залишивши історичну назву, виконують інші соціально-педагогічні функції (здійснення тимчасового догляду за дітьми терміном до 90 днів з метою їх подальшого улаштування до інтернатного закладу чи повернення в сім'ю); училища для глухонімих, сліпих, душевнохворих, продовжують функціонувати з метою надання соціально-реабілітаційної допомоги нужденним, спираючись у своїй роботі на надбання минулого.

Установлено, що в умовах сьогодення набувають поширення якісно нові заклади суспільної опіки дітей та молоді – дитячі паліативні центри, відділення, кабінети, «дитячі хоспіси» як некомерційні установи педіатричної паліативної допомоги невиліковним дітям віком до 18 років; дитячі містечка та будинки сімейного типу кількістю до 10 осіб.

У роботі накреслено напрями актуалізації цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах:

- у змісті вирішення *освітньо-виховних завдань* (більш тісний контакт педагогів, медиків, юристів із закладами суспільної опіки з метою надання консультацій, здійснення профорієнтаційної роботи та прищеплення навичок підприємницької, сільськогосподарської чи мистецької діяльності вихованцям; забезпечення соціалізації безпритульних, неповнолітніх злочинців, «соціальних сиріт», «дітей вулиці» через розподіл за так званими невеликими різновіковими сімейними групами під керівництвом окремого наставника-вихователя з метою прищеплення навичок турботи про ближнього, надання допомоги один одному під час занять, виконання доручень, підготовки та проведення свят; використання потенціалу неформальної освіти педагогів, вихователів,

наставників, опікунів для роботи з усиновлювачами, опікунами/піклувальниками, батьками-вихователями, прийомними батьками);

- *медико-реабілітаційних* (поширення форм психологічної підтримки невиліковно-хворих дітей через організацію дитячих медико-педагогічних центрів, санаторіїв, консультативних пунктів; створення спеціальних умов для повного супроводу дитини на засадах сімейного затишку та родинних стосунків в закладах паліативної допомоги; надання можливості душевнохворим, інвалідам, незрячим, глухонімым реалізувати творчі здібності в образотворчій, музичній, театральній діяльності; запровадження здоров'язберезувальних технологій; обмеження кількості дітей у спеціалізованих закладах інтернатного типу, окрім потреби дітей в спеціальному догляді; запровадження медико-педагогічного нагляду з правом лікаря надавати керівництву поради (усно чи письмово) щодо санітарної та лікарської частини організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді);

- *матеріально-побутових* (надання фінансової та матеріальної допомоги безпосередньо на рахунок того чи іншого закладу суспільної опіки дітей та молоді, минаючи сумнівні інтернет-організації, вуличні «ящикові пробірники»; залучення громадськості на основі постійного шефства (меценатства) з метою своєчасного виявлення й вирішення матеріально-технічних, фінансових проблем закладів інтернатного типу; залучення додаткових фінансових інвестицій (зокрема від міжнародних компаній, громадських організацій, благодійних фондів) для вирішення проблем функціонування закладів інтернатного типу; запровадження більш ефективних засобів щодо збереження і охорони майна дітей-сиріт, контролю за витрачанням опікунами пенсій, державної допомоги, аліментів та інших прибутків підопічних тощо;

- *превентивно-правових* (посилення роботи служб у справах неповнолітніх з метою зменшення дитячої злочинності, «дітей вулиці», жебракування й попередження наслідків їх виникнення, а також відповідальності органів місцевого самоврядування (міських, селищних, сільських рад) за становищем сімей з дітьми в територіальній громаді; унормування діяльності спеціальних патрульних для здійснення «поліцейського піклування», інформування батьків, органів опіки; акцентування уваги соціуму на роботі з асоціальними сім'ями; урегулювання опікунських відносин, зокрема надання можливості неповнолітнім самим обирати того чи іншого опікуна з числа родичів; урегулювання відносин між органами державної влади та релігійними організаціями, зокрема для більш тісного використання потенціалу церкви у сферах профілактики правопорушень, навчання та виховання, формування у віруючих законослухняної поведінки, поваги до правил співжиття, високих моральних принципів; надання можливості оприлюднення результатів обстеження стану утримання, виховання, оздоровлення і медичного обслуговування вихованців у сім'ях опікунів (піклувальників), усиновителів, державних установах);

- *соціально-корекційних* (створення мультидисциплінарних комісій із залученням різних спеціалістів (педагогів, лікарів, психологів, логопедів), сервісних центрів раннього втручання (зокрема мобільних бригад) для надання консультаційної допомоги батькам щодо виховання, реабілітації та корекції поведінки дітей в домашніх умовах);

- *інформаційно-орієнтованих* (висвітлення ЗМІ питань про значимість суспільної опіки дітей та молоді; піднесення престижу та авторитету сімей-усиновителів в суспільстві; інформування соціуму про вітчизняний та міжнародний досвід соціальної

роботи, реабілітацію, патронат, опіку дітей та тих, хто потребує особливої підтримки тощо).

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено цілісний підхід до висвітлення проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді у період кінця XVIII – початку XX століття. Узагальнення результатів історико-педагогічного пошуку стало підставою для таких висновків:

1. Установлено, що теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні кінця XVIII – початку XX століття як окрема історико-педагогічна проблема не досліджувалась достатньо глибоко. У її розв’язанні застосовано хронологічний і проблемно-тематичний підходи, що дозволили виокремити предметно-змістові лінії у дослідженні зазначеного феномена в межах дореволюційної, радянської, пострадянської історіографії. Джерельна база проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття), представлена законодавчими документами окресленого періоду та сучасності; матеріалами ЦДІАК України, ДАХО, ДАОО, РДІА; періодичними виданнями; звітами благодійних громадських, приватних і релігійних організацій, інспекторів, керівників органів місцевого самоврядування та директорів закладів суспільної опіки дітей та молоді; статистичними довідниками, монографічними та дисертаційними працями, науковими статтями, що дозволило комплексно й неупереджено підійти до розв’язання окресленої проблеми.

2. У вивченні досліджуваної проблеми спирались на філософські знання (забезпечили розгляд теорії й практики організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді кінця XVIII – початку XX століття у просторі діалектичних законів та закономірностей, взаємозалежності та взаємовпливів явищ об’єктивної дійсності); методологічні підходи (системний, синергетичний, культурологічний, хронологічний, історіографічний, наративний, аксіологічний); принципи (історизму, єдності історичного й логічного, об’єктивності, всебічності й цілісності вивчення історико-педагогічних процесів і явищ); методи (загальнонаукові та історико-педагогічні).

Згідно з концепцією дослідження та структурним аналізом базових понять («опіка», «піклування», «суспільна опіка», «заклади суспільної опіки дітей та молоді», «опікунська діяльність», «патронат», «патронаж», «благодійність», «сирітські будинки», «дитячі притулки», «богадільні», «незаконнонароджені», «позашлюбні», «підкидьки») подано визначення ключового поняття «заклади суспільної опіки дітей та молоді XVIII – початку XX століття» (самостійні благодійні установи, що мали характер богадільні, були становими та всестановими, до яких приймали «як своєюкоштных людей похилого віку, калік, немічних», так і дітей).

3. З’ясовано, що генеза закладів суспільної опіки дітей та молоді у світовій освітній традиції у дихотомії часу-простору має давнє коріння. Спроби її практичного втілення сягають первісної родової громади; теоретичне обґрунтування й поява перших зразків реалізації пов’язані з добою Античності (аліментация) та Середньовіччя (організація з боку церкви нічліжних будинків, притулків, богадільень); набуття усталених форм на державному рівні зумовлене соціокультурними процесами епохи Відродження і Нового часу.

Витоки становлення і розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у вітчизняній освітній традиції пов'язані з діяльністю церковних організацій (заснування перших монастирських лікарень, нічліжних притулків, початкових шкіл, богаділень, закладу для розумово відсталих дітей при Києво-Печерській лаврі); українського козацтва (улаштування дітей-сиріт, безпритульних, калік, хворих до притулків-шпиталів, странноприймних будинків, сирітських установ); приватних благодійників (відкриття бурс, училищ для дітей-сиріт).

4. У дослідженні виокремлено типи закладів суспільної опіки дітей та молоді, що функціонували в українських землях Російської імперії у період кінця XVIII – початку XX століття. Їх класифіковано за *формою власності* (державні, громадські, приватні), *відомчою підпорядкованістю* (Прикази суспільної опіки, земства, Відомство імператриці Марії Федорівни, імператриці Марії Олександрівни, Людинолюбне товариство та ін. під загальним контролем з боку Міністерства Внутрішніх Справ) та *функціональною приналежністю* – загальні (богадільні, притулки, виховні та сирітські будинки тощо) та спеціалізовані (училища для глухонімих, сліпих, душевнохворих). Основними функціонально-організаційними напрямками діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді впродовж досліджуваного періоду були: освітньо-виховний, соціально-реабілітаційний, превентивно-правовий, матеріально-побутовий.

5. Ідентифіковано етапи та узагальнено досвід організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні у період кінця XVIII – початку XX століття на підставі таких критеріїв: суспільно-політичні, соціально-економічні чинники розвитку українських губерній у складі Російської імперії; нормативно-правові документи, що регламентували діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді; погляди науково-педагогічної громадськості на проблему опіки та піклування дітей та молоді; зміст і напрями організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні:

I етап (1775–1801 рр.) – *етап законодавчого оформлення системи піклування в Російській імперії й визначення провідних напрямів діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях*. Характерними ознаками цього етапу стали реформування державної системи управління губерніями, створення державного органу «Приказу суспільної опіки» (1775); започаткування діяльності виховних будинків, сирітських домів, училищ; поновлення діяльності регіональних закладів суспільної опіки (сиротинців); започаткування освітньо-виховного, соціально-реабілітаційного, превентивно-правового, матеріально-побутового напрямів їх діяльності; запровадження нових форм опіки, зокрема патронату та патронажу; послаблення ролі церковних інституцій у справі опіки та піклування;

II етап (1802–1827 рр.) – *етап започаткування процесу профілювання діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в межах українських губерній на підставі міністерської реформи* – пов'язаний із затвердженням Маніфесту «Про заснування міністерств» (1802); запровадженням профілювання закладів суспільної опіки дітей та молоді завдяки їх розподілу на особливі категорії та розряди. Характерною особливістю визначеного етапу стали військові події 1812 року, що спричинили появу значної кількості біженців, дітей-сиріт, інвалідів. У зв'язку з цим набули поширення чинні заклади суспільної опіки (богадільні, лікарні, виховні та сирітські будинки) й відбулось становлення нових типів, зокрема приймалень для незаконнонароджених (підкинутих),

інвалідних будинків, домів для невиліковно хворих, глухонімих, сліпих, пріоритетним напрямом діяльності яких став соціально-реабілітаційний.

III етап (1828–1863 рр.) – *етап реорганізації чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді й відкриття нових із урахуванням оновленої нормативно-правової бази* – пов'язаний з оформленням зовнішньої структури управління закладами суспільної опіки дітей та молоді; створенням «Комітету головного опікунства дитячих притулків»; розширенням мережі безкоштовних їдалень, лікувальних установ, професійних шкіл, класів, майстерень, будинків працьовитості; піднесенням ролі дворянства у справах вирішення питання освіти й виховання підростаючого покоління. Зазначені чинники активізували діяльність чинних закладів суспільної опіки дітей та молоді за освітньо-виховним напрямом.

IV етап (1864–1890 рр.) – *етап модернізації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді й розширення спектру надання ними соціально-педагогічних послуг* – характеризувався стрімким розпадом кріпосницьких відносин; припиненням діяльності Приказів суспільної опіки та піклування; створенням земських та міських органів самоврядування. На цьому етапі ініційовано відкриття нових типів закладів суспільної опіки – ясел, виправних дитячих притулків та землеробських колоній; розширено мережу чинних сирітських будинків, дитячих лікарень, нічних (денних) сховищ, ремісничих майстерень, які призначалися для дітей-сиріт, безпритульних, дітей із незаможних родин, підкидьків та ін.; поглиблено зміст усталених напрямів організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді (відкриття при сирітських установах професійно-орієнтованих шкіл, курсів; створення бібліотек; здійснення юридично-правового захисту прав дітей усіх станів; апробація авторських методик навчання дітей з вадами здоров'я).

V етап (1891–1917 рр.) – *етап інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді й поглиблення змісту й напрямів їх діяльності*. Йому притаманні затвердження «Положення про дитячі притулки» (1891), «Зразкового статуту про громадську опіку та піклування» (1892), створення Міністерства Державної опіки та піклування (1917). Він позначився революційними спалахами (1905), Першою світовою війною (1914), економічною кризою, що спричинили зростання кількості дітей-біженців, сиріт, активізацію благодійництва у напрямі відкриття закладів суспільної опіки дітей та молоді, розширення спектру надання ними соціальних послуг (запровадження профорієнтаційних занять, включення в освітній процес елементів військової підготовки, навчання музичній грамоті, запровадження посиленої трудової терапії, заборона нічної праці тощо).

6. Визначено прогностичні тенденції розвитку та перспективні напрями актуалізації педагогічно цінних ідей та досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах: активізація профорієнтаційної роботи з урахуванням нахилів і здібностей дітей; утвердження адресної допомоги закладам суспільної опіки дітей та молоді, минаючи сумнівні інтернет-організації; залучення громадськості на основі постійного шефства (меценатства); поширення форм психологічної підтримки невиліковно хворих дітей через організацію дитячих медико-педагогічних центрів, санаторіїв, консультативних пунктів; створення спеціальних умов для повного супроводу дитини на засадах сімейного затишку та родинних стосунків в закладах паліативної допомоги; унормування діяльності спеціальних патрульних для здійснення «поліцейського піклування»; звернення уваги соціуму на появу «соціальних

сиріт», «дітей вулиці» та у зв'язку з цим інформування батьків, органів опіки та піклування; використання потенціалу церкви у сферах профілактики правопорушень, навчання та виховання, формування у вірян законослухняної поведінки, високих моральних устоїв тощо.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Перспективним видається висвітлення питань опіки та піклування підростаючого покоління із урахуванням регіональної специфіки, порівняльного аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду, розкриття особливостей діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в українських землях, що перебували у складі Австро-Угорщини; розробка навчально-методичного супроводу процесу підготовки фахівців для роботи з дітьми-сиротами, безпритульними, неповнолітніми злочинцями, тими, хто зазнав жорстокості в соціумі.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Монографії:

1. Фомін В. В. Діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні: історія, теорія, досвід : монографія. Дніпро: Середняк Т. К., 2017. 340 с.
2. Фомін В. В. Історико-порівняльний аналіз термінологічних дефініцій «опіка», «піклування», «патронат» та «патронаж». *Transformacja środowiska międzynarodowego i jego wielowymiarowość*. Monografia zbiorowa. Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki. Lwów-Olsztyn. 2017. Tom 4. S. 204–213.

Статті у провідних фахових виданнях України та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

3. Фомін В. В. Роль класного керівника в розвитку особистісних якостей вихованців Першої Харківської гімназії в кінці XIX – початку XX століття. *Теорія та методика навчання та виховання*. Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2004. Вип.13. С. 45–48.
4. Фомін В. В. Роль класних наставників у розвитку естетичних якостей своїх вихованців у навчальних закладах України кінця XIX – початку століття. *Теорія та методика навчання та виховання*. Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2005. Вип.15. С. 96–102.
5. Фомін В. В. Розвиток чуттєвої сфери дитини в педагогічній спадщині Софії Русової. *Теорія та методика навчання та виховання*. Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2008. Вип. 20. С.145-150.
6. Фомін В. В. Особливості естетичного виховання в художньо-ремісничій майстерні декоративного живопису імені полковника Бордаєвського в кінці XIX – початку XX століття. *Пошуки важелів підвищення якості вищої освіти*. Харків: Стиль-Іздат. 2008. С.292–298.
7. Фомін В. В. Проблеми взаємодії дошкільних навчальних закладів і сім'ї в історії вітчизняної педагогічної думки. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя : КПУ. 2010. Вип. 12(65). С. 119–125.
8. Фомін В. В. Теорія і методика співпраці ДНЗ з родинами у професійній підготовці майбутніх вихователів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя : КПУ. 2011. Вип. 18(71). С. 286–289
9. Фомін В. В. Освітньо-виховна діяльність закладів суспільної освіти дітей та молоді в Україні: історико-педагогічний аспект. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. Одеса : ПДПУ ім. К. Д. Ушинського. 2014. Вип. 11-12. С. 178–185.

10. Фомін В. В. Питання опіки дітей та молоді в творчій спадщині В. Ф. Одоєвського. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя: КПУ, 2015. Вип. 45 (98). С. 52–59.

11. Фомін В. В. Питання суспільної опіки дітей та молоді у вітчизняній періодичній пресі другої половини XIX – початку XX століття *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2015. Вип. 45. С. 94–105.

12. Фомін В. В. Питання опіки й піклування про дітей та молодь в Україні наприкінці XIX - початку XX століття. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2016. Вип. 46. С. 94–105

13. Фомін В. В. Освітньо-виховна діяльність Харківського виправного притулку для неповнолітніх: історико-педагогічний аспект. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2016. Вип. 47. С. 84–97.

14. Фомін В. В. Досвід організації громадської опіки дітей та молоді на сторінках педагогічної преси другої половини XIX – початку XX століття. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Посвіт, 2015. Вип. №14. С. 98–102.

15. Фомін В. В. Спеціалізовані заклади суспільної опіки для глухонімих в Україні (XIX – початок XX століття). *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*. Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ. 2017. Вип. 22. С. 230–234.

16. Фомін В. В. Спеціалізовані заклади суспільної опіки для сліпих в Україні (XIX – початок XX століття). *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ. 2017. Вип. 4(24). ч. 1. С.123–128.

17. Фомін В. В. Освітньо-виховна діяльність дитячих спеціалізованих закладів суспільної опіки для душевнохворих в Україні: історико-педагогічний аспект. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*. Переяслав-Хмельницький. ДВНЗ. 2017. Вип. 5(25). Ч.1. С. 98–107.

18. Фомін В. В. Питання суспільної опіки дітей та молоді в Україні в епоху Середньовіччя. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*. Переяслав-Хмельницький. 2017. Вип. 6(26), ч. 4. С. 97–101.

19. Фомін В. В. Питання суспільної опіки дітей та молоді у творчому доробку І. І. Бецького. *Імідж сучасного педагога: сучасні освітянські реалії*. Полтава: ПОППО. 2018. № 1 (178). С. 73-76

Статті у міжнародних виданнях

20. Фомін В. В., Юрьєва Е. А. Интерактивные методы профессиональной подготовки педагогов к работе с семьёй в условиях этнокультурного разнообразия современного общества. *Этнопедagogический ежегодник*. Чебоксары. ФГБОУ ВПО. 2013. Вип. 7. С. 94–99.

21. Фомін В. В. Сирітські будинки як заклади суспільної опіки дітей та молоді в Україні: історико-педагогічний аспект. *Вісник польсько-української науково-дослідної лабораторії дидактики імені Я. А. Коменського*. Умань : ФОП Жовтий. 2017. С. 111–115.

22. Fomin V. Orphanages as social care institutions of children and youth in Ukraine in 19th and early 20th century. *Ежемесячный международный научный журнал «NOVATION»*. Варна. 2017. № 9. С. 5–8.

23. Fomin V. V. Some issues of public guardianship in the epoch of Ukrainian Cossackdom development. *Science initiative «Universum»*: Morrisville, Lulu Press. 2017. 51p.

24. Fomin V. V. Заклади суспільної опіки дітей та молоді в Україні (XIX – початок

XX століття). *Scientific Journal «ScienceRise: Pedagogical Education»*. 2017. № 12(20). С. 32-38 (abstract&references 59–60).

Опубліковані праці апробаційного характеру

25. Фомін В. В. Питання опіки дітей та молоді в системі освіти України XIX – початку XX століття. *Методологія сучасних наукових досліджень: матеріали XI науково-практичної конференції молодих вчених (11-12 листопада 2014, м. Харків)*. Х: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2014. С. 50-52.

26. Фомін В. В. Роль земств в організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні: історико-педагогічний аспект. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної конференції (30-31 січня 2015, м. Переяслав-Хмельницький)*. Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ. 2015. С. 31–33.

27. Фомін В. В. Організація діяльності Харківського виправного притулку наприкінці XIX – початку XX століття. *Українська освіта і наука в XXI столітті: погляд молоді : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених (11-12 травня 2016, м. Харків)*. Х: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2016. С. 67–70.

28. Фомін В. В. Робітничі будинки як заклади суспільної опіки. *Актуальні дослідження в соціальній сфері : матеріали восьмої міжнародної науково-практичної конференції (17 листопада 2016, м. Одеса)*. Одеса.: ПДПУ. 2016. С. 180–183.

29. Фомін В. В. Типологізація закладів суспільної опіки в Україні (XIX – початок XX століття). *Методологія сучасних наукових досліджень : збірник наукових праць за результатами XIII Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 листопада 2016, м. Харків)*. Х.: ХНПУ. 2016. С. 149-154.

30. Фомін В. В. Теоретико-методологічні засади організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття). *Під знаком Григорія Сковороди. Зоряний час української культури: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Демократія. Альтруїзм. Освіта» (1-3 грудня 2016, м. Харків)*. Харків: ХНПУ. 2016. С. 14-15.

31. Фомін В. В. Освітньо-виховна діяльність сирітських будинків: історико-педагогічний аспект. *Актуальні дослідження в соціальній сфері : матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної конференції (17 травня 2017, м. Одеса)*. Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського 2017. С. 208–211.

32. Фомін В. В. Питання суспільної опіки дітей та молоді в період античності та раннього християнства. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали XXV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (31 травня 2017, м. Переяслав-Хмельницький)*. Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ. 2017. Вип. 25. С. 242–244.

33. Фомін В. В. Благодійна діяльність Київської Русі в напрямі організації опіки та піклування. *Вітчизняна наука на зламі епох: Проблеми та перспективи розвитку: матеріали XXXIV міжнародної інтернет-конференції (20 червня 2017, м. Переяслав-Хмельницький)*. Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. 2017. Вип. 34. С. 47–49.

34. Фомін В. В. Питання суспільної опіки дітей та молоді в Україні XVII століття. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (28 червня 2017, м. Переяслав-*

Хмельницький). Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ. 2017. Вип. 26. С. 242–244.

35. Фомін. В. В. Музичне мистецтво в закладах суспільної опіки дітей та молоді: історико-педагогічний аспект. *Час мистецької освіти «Проблема творчості у сучасній мистецькій освіті: матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції (28-30 березня 2018, м. Харків)*. Харків. ХНПУ. 2018. С. 27-29.

АНОТАЦІЇ

Фомін В. В. Теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук (доктора наук) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки (011 – Освітні, педагогічні науки). – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, МОН України, Харків, 2019.

У дисертації представлено цілісний аналіз проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні в широких хронологічних межах (кінець XVIII – початок XX століття). Охарактеризовано історіографію (дореволюційну, радянську, пострадянську) та джерельну базу дослідження. Розкрито наукові підходи до вивчення проблеми організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду. Висвітлено термінологічно-поняттєвий апарат дослідження. Схарактеризовано витоки становлення й розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді у зарубіжній та вітчизняній педагогічній думці. Визначено типи закладів суспільної опіки дітей та молоді, що функціонували в українських землях наприкінці XVIII – на початку XX століття, здійснено їх класифікацію за формою власності, відомчою підпорядкованістю та функціональною приналежністю. Обґрунтовано етапи й узагальнено досвід організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття) за такими напрямками: освітньо-виховний, соціально-реабілітаційний, превентивно-правовий, матеріально-побутовий. Визначено прогностичні тенденції розвитку і перспективи актуалізації педагогічно цінних ідей і досвіду організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Ключові слова: опіка, піклування, заклади суспільної опіки, діти-сироти, безпритульні, підкинуті, неповнолітні злочинці, виховні сирітські будинки, притулки, патронат, патронаж, організація, діяльність, напрями.

Фомин В. В. Теория и практика организации деятельности учреждений общественной опеки детей и молодежи в Украине (конец XVIII – начало XX века). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора педагогических наук (доктора наук) по специальности 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики (011 – Образовательные, педагогические науки). – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2019.

В диссертации представлен целостный анализ проблемы организации деятельности учреждений общественной опеки детей и молодежи в Украине в широких

хронологических рамках (конец XVIII – начало XX века). Охарактеризовано историографию (дореволюционную, советскую, постсоветскую) и материалы источниковедческой базы. Раскрыты научные подходы к изучению проблемы организации деятельности учреждений общественной опеки детей и молодежи исследуемого периода. Обобщён терминологически-понятийный аппарат исследования. Проанализированы истоки становления и развития учреждений общественной опеки детей и молодежи в зарубежной и отечественной педагогической мысли. Определены типы заведений общественной опеки детей и молодежи, которые функционировали в украинских губерниях в конце XVIII – начале XX века, осуществлена их классификация по форме собственности, функциональной принадлежности и ведомственной подчинённости.

Обосновано этапы и обобщён опыт организации деятельности учреждений общественной опеки детей и молодежи в Украине (конец XVIII – начало XX века) за такими направлениями: образовательно-воспитательный, социально-реабилитационный, превентивно-правовой, материально-бытовой. Определены прогностические тенденции и перспективы актуализации педагогически ценных идей и опыта организации деятельности учреждений общественной опеки детей и молодежи исследуемого периода в современных условиях.

Ключевые слова: опека, попечительство, учреждения общественной опеки, дети-сироты, беспризорные, подброшенные, несовершеннолетние преступники, воспитательные сиротские дома, приюты, патронат, патронаж, организация, деятельность, направления.

Fomin V.V. Theory and Practice of Organizing Activity of Institutions of Social Guardianship of Children and Youth in Ukraine (the End of the 17th – the Beginning of the 20th Century). – Qualifying scientific work published as a manuscript.

Dissertation for obtaining a scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences on the specialty 13.00.01 "General Pedagogics and History of Pedagogics". – H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, 2019.

The dissertation presents a coherent historical and pedagogical research on the organizing activity of institutions of social guardianship of children and young people in Ukraine in broad chronological boundaries since the end of the 17th till the beginning of the 20th century. Types of institutions of social guardianship of children and youth that functioned within Ukrainian provinces of the Russian Empire during the period under study were classified. The suggested classification is based on the type of their ownership (state, public, private), departmental subordination (Orders of Public Welfare, Ministry of Internal Affairs, Ministry of National Education, etc., Zemstvo, city self-governing bodies, church institutions, the Office of Empress Maria Fedorovna, Empress Maria Alexandrovna, the Human Society, etc.) and functional belongings – general (almshouses, educational houses, orphanages, shelters, children's work-houses) and specialized (schools for the deaf-blind, the blind, houses for mentally ill).

Certain stages of activity organization of institutions of social guardianship for children and young people in Ukraine during the period under study are justified: stage I (1775 - 1801) – legislative registration of the care system in the Russian Empire and definition of the main directions of activity of institutions of social guardianship of children and youth on the territory of Ukraine; stage II (1802 - 1827) – initiation of the

process of profiling activities of public child welfare institutions within Ukrainian provinces on the basis of the ministerial reform; stage III (1828-1863) – reorganization of functioning institutions of social guardianship of children and youth and opening new ones taking into account the updated legal regulatory framework; stage IV (1864-1890) – modernization of activity of institutions of social guardianship of children and youth and expansion of the range of social and pedagogical services offered by them; stage V (1891-1917) – intensification of opening of public guardianship institutions for children and youth, improvement of content and directions of their activity.

Main directions of activity of institutions of social guardianship of children and youth are described on each of the well-founded stages: educational and upbringing (development of mental, moral, aesthetic and physical abilities of children, elementary education, labor education, re-education and socialization, vocational guidance); medical and rehabilitation (assistance to the sick, insane, disabled, blind and deaf, prevention and health care due to the observance of hygiene norms); material-domestic (provision of basic living needs – providing housing, clothing, food, necessary tools and toys); legal preventive (prevention of juvenile delinquency, homelessness, begging, protection of orphans' rights, in cases of inheritance, guardianship in particular).

The dissertation defines prognostic developmental tendencies and perspective directions of actualization of valuable ideas and experience of organizing activity of the institutions of social guardianship of children and youth of the studied period in the modern conditions (extension of the content of non-formal education of teachers to prepare them for work with children and youth in public care institutions; introduction of medical and pedagogical supervision to the activity of general public care institutions for children and youth; assistance in returning children to biological families and forming their own strong views on their antisocial behavior; strengthening the work of the Minors' Services and regulation of special patrols' activity for the implementation of "police custody" in particular; drawing public attention to the problems of "social orphans" and "street children"; use of the church's potential in dealing with the prevention of offenses, education and upbringing of children and youth, formation of law-abiding behavior, respect for the rules of cohabitation and high moral standards).

The content of the basic concepts of the research ("institutions of social guardianship of children and youth", "ward", "care", "guardianship", "social welfare", "patronage", "charity", "orphanage", "children's shelter", "alms house", "illegitimate child", "non-marital child", "foundling", etc.).

The contingent of pupils for each type of institutions of social guardianship of children and youth of the studied period is specified: orphan institutions and educational homes (orphans); alms houses (children with disabilities, foundlings, non-marital children, homeless); specialized guardianship institutions (deaf, blind, mentally ill children); children's shelters (homeless children, children left without parental care for certain reasons, children from low-income families), correctional shelters (juvenile offenders and those whose parents were arrested), workers' homes and children's homes of diligence (homeless, beggars, children from poor families).

Key words: guardianship, care, institutions of social guardianship, orphans, homeless, abandoned, juvenile offenders, educational orphanages, shelters, social welfare, patronage, organization, activity, directions.